Gökyüzüne Bakmanın Faydaları

İMAM GAZALÎ

gökyüzüne bakmanın faydaları

İMAM GAZALİ
tercüme: DR. RAMAZAN BALCI

gökyüzüne bakmanın faydaları

İMAM GAZALİ

tercüme: DR. RAMAZAN BALCI

özgün adı: *el-Hikmetü fî Mahlûkâtillâh*

Yayın Yönetmeni: Ali Erdoğan
Yayın Danışmanı: Metin Karabaşoğlu
Editör: Ömer Faruk Paksu
Tashih: Rahime Sönmez
İç Tasarım: Said Demirtaş
Kapak Tasarımı: Mesut Sarı
ISBN: 978-605-131-526-3
Yayıncı Sertifika No: 12403
Matbaa Sertifika No: 12027
Baskı Tarihi: Kasım 2013
Baskı Cilt: Pasifik Ofset Ltd. Şti.
Cihangir Mah. Güvercin Cad.
No:3/1 Baha İş Merkezi A Blok
34310 Haramidere / İstanbul
Tel: (0212) 412 17 00

NESİL

Sanayi Cad., Bilge Sk., No: 2 Yenibosna
34196 Bahçelievler / İstanbul
Tel: (0212) 551 32 25 www.nesilyayinlari.com
Faks: (0212) 551 26 59 nesil@nesilyayinlari.com

NESİL YAYIN GRUBU

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak **Nesil Basım Yayın Gıda Tic. ve San. A.Ş.**'ye aittir. İzinsiz, kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

gökyüzüne bakmanın faydaları

İMAM GAZALİ
tercüme: DR. RAMAZAN BALCI

NESİL

İçindekiler

O'nun Adıyla 7
Takdim 11

Şu Âlemin ve Semanın Yaratılışını Düşünme 15
Güneşin Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 18
Ay ve Yıldızların Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 22
Arzın Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 25
Denizlerin Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 31
Suyun Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 35
Havanın Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 37
Ateşin Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 41
İnsanın Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 43
Kuşların Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 65
Hayvanların Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 72
Balıkların Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 87
Bitkilerin Yaratılışında Açılan Hikmet Kapısı 91
Gaybları Bilen Allah'ın Azametinden Kalp Neler Hisseder? 99

Ek: İmam Gazali 103
Gazali Zamanında İslam Dünyası 106
Gazali Döneminin Halifeleri 108
Gazali Döneminin Selçuklu Sultanları 109
Gazali Zamanının Âlimleri 109
Bağdat'taki Nizamiye Medresesi 109
Gazali'nin Evlatları, Geçimi, Ahlakı ve Tabiatı 110
Mesleği, Mezhebi, İbretli Sözleri 110
Gazali'ye Vefasızlık 112
Eserleri 113
Zühdü, Tasavvufu ve Edebi Şecaati 114
Gazali'nin İlim Anlayışı 118
Gazali'nin Felsefesi 119
Gazali'yi Tenkit Edenler 121
Gazali'yi Takdir Edenler 123
Son Olarak 124

O'nun adıyla

VARLIK ÂLEMİNİN İKİ KANADI adına yaratılan Zat'a, O'nu seven ve O'nun sevdiği bütün kalplerin diliyle binler selam olsun! Âlem-i şehadeti varlığıyla süslemiş ve ebedî saadet âlemi o gelecek diye süslenmiştir.

Varlık adına şükür makamındayız. Varlıkları yaratan—azametini tesbih ederim—Yüce Allah'a hamd olsun! Bir defa elhamdülillah diyebilmek için sayısız hamd ve şükürlere ihtiyaç var. Evet, elhamdülillah demek kolay değil. Bunun için cüzden külle doğru nimeti idrak edip elhamdülillah diyebilecek bir ağız için bir insanın yaratılması gerekir. İnsanın yaratılış mertebelerinin her biri bir hamd ve şükür ister. Bir insanın yaratılması için insanlığın yaratılması, onun için dünyanın yaratılması, onun için güneş sisteminin ve umum kâinatın yaratılması gerekir. Sayılan mertebelerin her biri, her bir insan için şükrü gerektiren hadsiz mertebeleri içerir ve sayısız elhamdülillahlar ister.

Bu tafsilatı yapmam boşuna değil. Aziz okuyucu, şimdi se-

ninle bir yolculuğu çıkacağız. Âlemin Efendisinin (a.s.m.) asrına doğru... O'nun (a.s.m.) asrına yakınlaştıkça âlemin güzelleştiğini göreceğiz. Yolumuz Bağdat'a düşecek. İşte şu tarihî kubbenin altında bir ders halkası kurulmuş. Burası Nizamiye Medresesi, kürsünün önünde sağ tarafta Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ve oğlu Berkyaruk oturuyor. Solda ismi çağları aşan büyük vezir Nizamülmülk ve erkânı oturuyorlar.

Kürsüde asrın imamı Hüccetü'l-İslam İmam Gazalî konuşuyor.

Dinle! İnsanın yaratılışından kâinatın yaratılışına, kuşların yaratılışından bitkilerin yaratılışına, denizlerin yaratılışından kalplerin yaratılışına varlık mertebelerini sayıyor ve bizi düşünmeye, ibret almaya ve şükretmeye çağırıyor.

Bu bir hayal değil. Bu kitabın satırları arasında İmam Gazalî'nin bu medresede verdiği dersi dinleyecek, sözlerini işiteceksin!

Bu kitap, İmam Gazalî rahmetullahi aleyhin, *el-Hikmetü fî Mahlûkâtillâh* (Allah'ın Mahlûkatında Yarattığı Hikmetler) isimli eserinin tercümesidir.

Tercümede Ali Abbas Harîs'in 1994 yılında Dar-ı Mirza'da neşrettiği nüsha esas alınmıştır. İmam Gazalî'nin eserleri temiz bir Türkçe'yle aslına sadık kalarak bilimsel yöntemlerle yeniden tercüme edilmeye muhtaçtır. Fakirin böyle bir iddiası bulunmamakla birlikte, buna şiddetle ihtiyaç bulunduğunu düşünmektedir.

Kitabın ek bölümüne Tatar-Başkurt edebiyatının büyük edip ve fikir adamı Rızaeddin bin Fahreddin'in "İslam Erleri" serisinde yayınladığı İmam Gazalî isimli eserin genişçe bir özeti alınmıştır. İmam Gazalî ile asrımızın imamı Bediüzzaman'ın hayat hikâyesi ve mesleği arasındaki benzerlik şaşırtıcıdır. Beni bu eseri tercümeye sevk eden saiklerden biri de budur.

Sözü uzatıp sizin seyahatinizi geciktirmek istemem. Ancak

bir hususa temas etmek yerinde olacaktır. İmam Gazalî'nin bu kitapta ele aldığı varlıklar hakkında günümüzde yapılan bilimsel keşifler çok sayıda ilahî sırları ve hikmetleri ortaya çıkarmıştır. Ancak bu keşiflere Allah adına bakma, eğitim sistemimize dâhil olmadığı için bu esere ihtiyaç daha da artmıştır. İmam Gazalî ayrıntıya girmeden bu âlemdeki harika keşiflere hangi gözle nasıl bakılması gerektiğini bize öğretmektedir. Sırlar âlemine girmek ve çok sevaplı tefekkür ibadetini yapabilmek için bir anahtara ihtiyaç vardır. İmam Gazalî bu kitabıyla bu anahtarı bizim elimize vermektedir. Malumdur ki anahtar olmadan hazinenin bir değeri olmaz.

Aziz okuyucu! Vefa imandandır. Bu yolda bize hidayet rehberi olan nuranî silsileyi hayırla yâd etmek bu vefanın gereğidir. Onlara Rabbimizin sonsuz rahmetini dilerken "Bizleri bu kafileden ayırma Allah'ım" duası emanetiniz olsun.

DR. RAMAZAN BALCI
Alibeyköy, 27.5.2013

Takdim

Bismillahirrahmanirrahim.

Hamd, göklerde ve yerde olan varlıklar kendisine ait olan Allah'a aittir. Ve hamd, ahirette de O'na aittir. Ve O, Hakîm'dir (hikmet ve hüküm sahibidir), Habîr'dir (herşeyden haberdar olandır).

(O, Allah) yere gireni ve ondan çıkanı, semadan ineni ve oraya yükseleni bilir. Ve O, Rahîm'dir (rahmet nurunu gönderendir), Gafûr'dur (mağfiret eden, günahları sevaba çevirendir).[1]

İnsan arzda bulunduğu günden itibaren kendini kuşatan kâinatın idare kanunlarını ve içindeki mahlûkatın ve yıldızların özelliklerini öğrenmeye şevkli olmuştur. Her ne zaman tanımak için derin bir nazarla baksa, mahlûkatın sırları, nimetleri sayılmaktan yüce olan Yaratıcı'nın azameti, ilminin büyüklüğü ve kudreti önünde aczini ve zaafını itiraf etmiştir.

[1] Sebe, 1-2.

O lütufları ve irşat yollarını yaratan Allah'tır. Keremi ile doğru yola ulaştırır. Her sözü aslına ulaştırma ilmini İslam milletine mahsus kılmıştır.

O'na hamd ediyorum. Özellikle İslam nimetine, açık bir Arapça ile Ruhu'l-Emin vasıtasıyla indirdiği kelamı aziz Kur'an için hamd ediyorum. Ve özellikle gelip geçenlerin ve gelecek nesillerin en kerimi, kulu, resulü, habibi, dostu, son nebisi ve peygamberlerin seyyidi Muhammed aleyhisselama teşekkür ediyorum.

İlim ile meşgul olmak ibadetlerin en yücesi ve amellerin en faziletlisidir. İlimlerin en önemlisi ise hikmetin özü olan Allah'ın kelamı Kur'an'a ait ilimdir. Bunun için ayetleri açık olan Kur'an ve peygamberlerin efendisi Muhammed aleyhisselamın nuru, arzı aydınlattığı günden itibaren âlimler hiç ardı kesilmeyen büyük bir çaba ortaya koymuştur. Onlar Allah'ın yarattığı bitkiler, hayvanlar, arz ve sema(nın araştırılması) ile ilahî azameti anlamanın yollarını elde etmek istiyorlar. Onlar bu yolda birşeyler elde ettilerse de pekçok şeyi de kaybettiler. Çünkü önlerinde sonu olmayan geniş ve uzun bir cehd yolu var.

Okuyucuya takdim ettiğimiz İmam Gazalî'nin bu eseri, bu yolda yeni bir durak ve özgün bir izahtır. Halık'ın azamet nurları, mahlûkatı üzerinde görünen hikmet ve kudret ışıkları bu ayinede parlamaktadır. Allah kulların nefisleri üzerinde iman hakikatlerini sağlam bir şekilde yerleştirmek ve mü'minlerin kalplerinde imanı kuvvetlendirmek ister, ta ki onlar konuştuklarında "Allah'ım bize İslam dini ile doğru yolu gösterdiğin için Sana teşekkür ederiz" kelamı dillerinde görülsün.

Bu kitabın bahisleri, Allah'ın ilminin kuşatıcılığını ve varlığın inceliklerini anlamaya en açık şekilde rehberlik etmektedir. İlim, keşif, yaratılış kanunlarındandır. Bu ilmin incelikleri dinin yardımcısı olacak, insan aklını daha önce idrakinden aciz kaldığı kapalı ve müphem şeyleri anlamaya yaklaştıracak-

tır. "Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır"[2] ayetine uygun olarak...

Bu konuda söz uzadı. Bu kitabın güzellikleri ve açık delilleri arz edildiği zaman Gazalî'nin fikrinin ürettiği lezzeti tadıp nefislerinde idrak edeceklerdir. Gazalî onları maddenin karanlıklarından kurtarıp, imanın nurlarıyla gözlerini açmış, ilahî nurları anlamaya yöneltmiş, onlar da Allah'ın rahmetinin genişliğini, azamet ve kudretinin yüceliğini idrak etmişlerdir.

Şu ayete uygun olarak, "İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'an'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin herşeye şahit olması, yetmez mi?"[3]

Ben Varlık Âleminin Efendisi sallallahu aleyhi vesellemin sözünden daha güzel bir söz bulamadım. Sözlerimi O'nun sözü ile tamamlıyorum. O şöyle derdi: "İlahî, gazabına giriftar yahut hoşnutsuzluğuna duçar olmaktan, Senin o zulmetleri parıl parıl parlatan dünya ve ahiret işlerinin medar-ı salâhı Nur-ı Vechine sığınırım. İlahî, Sen razı olasıya kadar Senin affını muntazırım! İlahî, bütün havl ve kuvvet sadece Senin elindedir."

Yardım Allah'tandır.

[2] Bakara, 115.

[3] Fussilet, 53.

Şu âlemin ve semanın yaratılışını düşünme

ALLAH-U TEÂLÂ ŞÖYLE BUYURUR: "Üstlerindeki göğe bakmazlar mı, onu nasıl bina edip ve süsledik, onun hiçbir çatlağı yoktur."[4]

Şanı ulu ve noksan sıfatlardan yüce olan Allah, "yedi sema yarattı."[5]

Aziz kardeşim bil ki!

Allah sana merhamet etsin! Şu âlemi düşündüğünde ihtiyaç duyulan herşeyin içinde hazır olduğu bir ev gibi bina edilmiş bulursun. Sema tavan gibi yükseltilmiş, arz sergi gibi döşenmiş, yıldızlar kandiller gibi asılmış, cevherler zahire gibi depolanmış, her iş için herşeyi hazır ve hazırlanmış görürsün!

İnsan ev sahibi gibi, içinde bulunan herşey onun emrinde sözgelimi bitkiler insanın ihtiyaçları için hazırlanmış, farklı farklı hayvanlar onun işini görecek şekilde yaratılmış. Semayı yaratmakla kudretinin noksan sıfatlardan temiz olduğunu

[4] Kaf, 6.
[5] Talak, 12.

gösteren Sübhan, onun renklerini, renklerin en şiddetlisi ve göz için en uygun şekilde yaratmıştır. Şayet o parlak bir ışık ve nur olsaydı ona bakanlara zarar verirdi. Onun yeşillikleri ve mavilikleri göz için uygun yaratılmıştır. Nefisler semaya döndüklerinde onun genişliğinde bir nimet ve rahatlık bulur. Özellikle de yıldızlar saçılıp ayın ışığı yayıldığında...

Krallar oturdukları eyvanların tavanlarını ona bakanlar bir rahatlık ve genişlik bulsunlar diye nakış ve ziynetlerle süslerler. Ancak ona bakan bakmaya devam etse ya da birkaç defa tekrar etse usanır, ondan gözüyle aldığı güzellik ve genişlik sona erer. Eyvanın tavanına bakmak semanın güzelliklerine bakmaya benzemez. Eyvana bakanlar ister kral osun ister diğerleri, can sıkıcı sebeplerden dolayı içleri daralınca, kendilerine ferahlık veren fezanın genişliğine ve semanın güzelliklerine sığınırlar.

Hikmet sahipleri derler ki: "Evindeki nimet ve rahatlık semayı görebildiğin yer kadardır."

O sema parlak elmaslar gibi yıldızları ve ayları taşır. Hareketiyle yol gösteren yıldızlar akıp giderler. Sabaha yürüyenlerin önünde bir karşılayıcı veya gök ışığı olmadığı halde ufukta şarktan garba kadar uzayıp giden ve izleri kaybolmayan nur suretinde yollar vardır. Kim sapıtır ve şaşkın kalırsa ona "Orada toplu küçük yıldız kümeleri vardır" denilir. Onlar hangi yöne saparsa sapsın ona yöneldiklerinde onunla yollarını bulurlar. Allah'ın Kelamı "Semada ziynetli yollar vardır!"[6] demektedir.

İşte semada açık deliller vardır. Sema durdukça duracak sağlam sanatlar failini göstermektedir. Onu bina eden Allah'ın ilminin genişliğine delildir. Tertip ettiği işlerin tamamı, semayı inşa edenin iradesine bir delildir. Semavat ayinesinde kudret, irade ve ilmi tecelli eden Allah'ı tesbih ederim.

[6] Zariyat, 7.

Semaya bakmanın on faydası vardır denildi. Üzüntüyü eksiltir, vesveseyi azaltır, evham korkusunu giderir, Allah'ı hatırlatır, kalbinde Allah'a karşı saygıyı yeşertir, olumsuz fikirleri siler, sevda hastalığına fayda verir, müştak olanları teselli eder, birbirini sevenlere ünsiyet verir. O sema ki dua edenlerin kıblesidir.

Güneşin yaratılışında açılan hikmet kapısı

ALLAH BUYURDU: "Güneşi lamba yaptık."[7]
Ey aziz kardeşim bil ki!

Azametini tesbih ederim, Allah güneşi bir kısım işler için yaratmıştır. Bu işlerin tamamen bilinmesi kâinatı tek emirle idare eden Allah'ın dışında mümkün değildir. O hikmetinin bir kısmını güneşi yaratmakla göstermiştir. Güneşin hareketiyle arzın bütün kıtalarında gece ve gündüzü kurmuştur.

Şayet gece ve gündüz olmasaydı din işleri iptal olurdu. Aynı şekilde insanlar rızıklarını kazanmak için nasıl çalışacaklardı? Dünya üzerlerine karanlık iken işlerini nasıl idare edeceklerdi. Aydınlığın menfaatlerini ve lezzetlerini kaybetmekle beraber hayattan nasıl zevk alacaklardı. Işığın nuru olmasaydı renkler ortaya çıkmaz, gözlerden yararlanılamazdı.

Güneşin battığını ve kaybolduğunu düşün, onu bir daha kim doğdurabilir? Bu da hikmetlerden biridir. Şayet gece ol-

[7] Nuh, 16.

masa ne halkın huzuru ne de bedenleri için istirahat ve hisleri için sakinlik olurdu. Gıdalarını pişirip işlerini devam ettirmek için bedenlerini azmettikleri yere taşıyacak bir güce dönüşecek olan taamlarını hazmetme güçleri olmazdı.

Şayet geceye girilmeseydi ekser hayvanların ne kararları ne huzurları olur ve ne de kendilerini yararlandıkları yerlere taşıyacak güçleri olurdu.

Sonra arzın üzerinde güneşin doğuşu sürekli devam etseydi, üzerinde bulunan bitkiler ve hayvanlar yanar giderdi. Güneşin belirli bir vakit için doğması ve belirli bir vakit için batması bir rahmettir. Onun nuru sanki ev halkı için bir lambadır, onunla bir vakit aydınlanırlar. Huzur ve karar bulmaları için bir vakit sonra kaybolur. Güneşin ısısı ateşe benzer, bir ev halkı onunla yemeklerini pişirirler. Pişirme işi tamamlanınca ona ihtiyaçları kalmaz, ona ihtiyacı olan bir komşu gelir onu alır, ondan faydalanır, ihtiyacını gördükten sonra bir diğerine teslim eder.

Güneş arz ehlinin menfaatine verilmiştir. Nur ve zulmet birbirlerine zıt olmalarına rağmen âlemin ıslahı ve olgunlaşması için birbirlerine yardım ederler. Bu mânâya şu ayet işaret eder: "De ki: Düşündünüz mü hiç, eğer Allah üzerinizde geceyi tâ kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah'tan başka size ışık getirecek tanrı kimdir?"[8]

Güneşin geciktirilmesi ve öne geçirilmesi ile mevsimler karar bulur, bitkilerin ve hayvanların işleri düzene girer. Sonra onun yörüngesi üzerinde yıl içindeki seyrine dikkat et! Yaratıcısının ona takdir ettiği yol içinde süratle giderken her gün doğup batmakla farklı bir hareket daha yapar.

Şayet güneşin doğup batması olmasaydı gece ve gündüz ardı ardına gelmez, vakitler bilinemezdi. Karanlık sürekli olsaydı yaratılmış herşey helak olurdu. Bak Allah geceyi nasıl bir

[8] Kasas, 71.

sakinlik ve bir örtü, gündüzü bir geçim yeri yaptı. Bak nasıl geceyi gündüze katar, gündüzü geceye ulaştırır. Gecenin ve gündüzün uzayıp kısalması çok özel bir düzen ve tertip iledir.

Güneşin seyrinde, uzayıp eğilmesine dikkat et, yaz ve kışın icadı için farklılık gösteriyor. Semanın ortasından eğilmeye başladığında havalar soğur ve kış mevsimi başlar. Semanın ortasında karar kıldığında hararet artar, ikisi arasında orta bir yol tutarsa iklim hayvanlar ve bitkiler için uygun hale gelir. Ve dört mevsim zaman içinde icat edilir.

Bunlarda ne gibi yararlar vardır? Kış mevsiminde hararet azalır, bitki ve ağaçlarda meyve olacak maddeler doğar, hava yoğunlaşır, ondan bulut ve yağmur inşa edilir. Hayvanların tabiatlarını icra edecekleri bedenleri sertlik kazanır, güçlenir.

Doğurgan maddelerin tabiatları baharda harekete geçer. Bitkiler Allah'ın izni ile zamanı anlar, ağaçlar nurlanır. Hayvanatın ekseri üremek için şevkle hareket eder. Yaz geldiğinde hava kızgınlaşır, meyveler olgunlaşır. Bedenlerin mafsalları gevşer, arzın yüzü kurur. Varlık için her ne hayırlıysa o hazırlanır. Son baharda hava temizlenir. Hastalıklar çoğalır. Bazı amellerin icrası için geceler uzar. Ziraat işleri düzene konulur. Bütün bu işler bir kader ölçüsüyle bir tertip içinde gelir. Bir anda ani bir sıçrama ile değişim olmaz. Bunlara başka şeyler ilave edilse söz uzar.

Bütün bu işler senin için hikmetli bir Alîm'in ilminin genişliğine delil olur. Sonra senenin devrinin tamamlanması için güneşin burçlar arasındaki seyrini düşün! Bu devir ile dört mevsim; kış, yaz, sonbahar ve bahar birbirine bağlanır. Güneş kaderin bir ölçüsü içerisinde yıllık seyrine başlar, gayelerine ve meyvelerine ulaştıktan sonra geri döner. Yeni bir senenin vakti başlar. Alîm ve Hakîm olan Zat'ın takdiri ile tarih üzerinde bir senenin hesabı sağlıklı bir şekilde tamamlanır.

Güneşin âlemin üzerinde yükseltilmesini düşün! Birşeyde çok hikmet ve bereketleri icat eden yücelik sahibi Allah, onun

tedbirini nasıl görmüş! Eğer güneş bir tek noktadan ışık verseydi, ışığı ancak bir yönden gelecek, dağlar duvarlar ona engel olacak, her yere ulaşamayacaktı. Kudret ve azameti tesbih edilen Allah'ın takdiri ile günün evvelinde doğudan başlayarak batıya kadar mukabilindeki herşeyin üzerine ışığını yayar. Devrine devam eder, dünyanın kendinden gizlenen öteki yüzüne ışığını yaymak için batıya ulaşır. Ondan nasibini almayan hiçbir bölge kalmaz.

Sonra gece ve gündüzün vakitlerine bak! Hikmeti tesbih edilen Zat, âlemin ıslahı için onlara nasıl vakti tayin etmiş? Onlardan biri şayet haddini tecavüz etse yeryüzünde bulunan hayvan ve bitki türlerinden her birine zarar verir. Hayvanlardan hiçbiri güneş ışığı olmadan karar ve huzur bulamaz, yayılmaya çıkamaz, işleri zorlaşır, telef olmalarına yol açar. Bitkilerin üzerine güneş ışığı sürekli hararet verse, onları yakıp kurutur. Aynı şekilde gecenin süresi uzayıp gitse hayvan cinslerinin çoğu hareketten, yiyecek aramak için çabalamaktan geri kalır. Güneş ışığının üzerine düşmediği yerlerde bitkiler bozulur, çürür ve kokuşurlar.

Ay ve yıldızların yaratılışında açılan hikmet kapısı

ŞANI VE TESBİHİ YÜCE OLAN Allah şöyle buyurur: "Gökte burçlar var eden, orada ışık saçan güneş ve aydınlatan ayı yaratan Allah, yücelerin yücesidir."[9]

Aziz kardeşim, Allah seni rızasına ulaştırsın.

O'nu noksan sıfatlardan tenzih ederim. Allah canlıların sükûneti ve havanın hararetini gidermek için geceyi takdir ettiyse de onu içinde hiçbir ışık olmayan kapkara bir zulmet kılmadı. Öyle olsa gecede hiçbir iş görülemezdi. İnsanların bir kısmı vakit darlığı ve zaruret yüzünden ekseriya geceleyin bazı işlere muhtaç olurlar. Farklı sebepler ve şiddetli hararet bazı işlerin gündüzleri icrasına engel olurlar.

Gecelerde ay ışığı insanların ihtiyaç duyduğu yardımlar cümlesindendir. Bazı gecelerde doğan ayın ışığı ve harareti, güneşin ışığından daha azdır. İnsanlar gündüz tamamlayamadıkları işlerini onun ışığında sükûnet içinde tamamlarlar. Ay ışığının yeterli olmadığı bazı zamanlar yıldızların ışığı onlara yardım eder.

[9] Furkan, 61.

Arz ehli için bir iç aydınlığı ve huzur kaynağı olsun diye yıldızları semanın süsü kıldı. Şu tedbirin latif güzelliğine bak! Zulmeti ona ihtiyaç olduğu kadar uzatır ve muhtaçlara yetecek kadar içine bir nur bırakır.

Sonra kamer, ayları ve seneleri öğretir. Bu Allah'ın ıslah ettiği bir nimettir. Sonra yıldızların dizilişinde farklı gayeler vardır. Bunlar arasında ziraat vaktinin tayini, ağaç dikme mevsimi, kara ve denizlerde gecenin karanlığında seyahat edenlerin yollarını bulması, sıcak ve soğuk havanın tahmini, vahşi saldırılara ve korkunç düşmanlıklara ara verilmesi yer alır.

Allah şöyle buyurur: "O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır."[10]

Gökyüzündeki bu karşılıklı, tedbirli, akşamlı sabahlı, görkemli zarif geliş gidişler, bir düzen içinde idare edilir. Özellikle kameri—gün be gün—inceltip kalınlaştırmakla hilal haline getirme, görünen yüzüne nur verme ve gerisini karartma, onu yaratan kudretin azametine binlerce delildir. Âlemi ıslah etmek için kameri böyle sarf edip sevk ettiğini gösterir.

Sonra feleklerin yıldızlarla birlikte her gece ve gündüzde azim bir süratle dönmesine dikkat et! Batışına ve doğuşuna şahit olduğumuz felekler, 24 saatlik uzak bir mesafeyi dönerken semavatı inşa eden Allah'ın—azametini tesbih ederim—idaresinde olmasaydı hadsiz fezada büyük bir süratle dağılır gider ve bizden gizlenirdi. Bazen semada uzayıp giden yıldırımlar (yıldız kayması) gayet süratli bir hareketle yanarak düşerler. Semayı bina eden Zat'ın—azametini tesbih ederim—lütfuna bak ki herhangi bir hadiseye sebep olmasın diye onlara gayet uzak bir seyir yolu takdir etmiştir. Herşey için ihtiyaç ölçüsünde bir hal takdir edilmiştir.

Süreyya, Cevza ve Şa'ra gibi bazı seneler görünüp bazen gizlenen yıldızlara bak, her biri aynı vakitte görünür olsalar-

[10] En'am, 97.

dı insanların bilmeyip öğrendikleri şeyler ve yollarını bulma konusunda bir faydaları olmazdı. Bir kısmının diğerlerinden ayrı olarak doğması insanların doğuş sırasında onlardan faydalanması ve işlerini düzene koymasına işarettir. Yedi yıldızlar grubunun doğması bunlardan faydalanma için bir örnektir. Onlar bir işaret gibidir, çünkü doğduktan sonra—sabaha kadar—batıp gizlenmezler. Kara ve denizlerde meçhul yollar içinde insanlar onlarla yollarını bulurlar.

İşte bak burçlar hareketsiz olsalardı onlardan her birinin hareketleri ve varış yerleri ile ortaya çıkan deliller geçersiz sayılırdı. Arz ve kamerin menzilleri ve hareketleri ile ortaya çıkan hadiseler gibi.

Bunun yanında burçların tamamı hareket halinde olsalardı yörüngeleri için onları tanıtacak menziller tayin edilemez, kıyas yapılacak bir hat çizilemezdi. Hareket etmeyen burçlar sayesinde en yakın burç içerisinde hareket eden gezegenlerin yörüngeleri, arz üzerindeki menziller arasında birinden diğerine geçenlerin hareketleri gibi bilinir, takip edilir. Bu felek güneşi, kameri, burçları ile senenin dört mevsimi içerisinde dünya üzerinde daimi bir şekilde döner. İçinde yaşayan hayvan, bitki ve sair varlıkların maslahatları için Aziz ve Alîm olan Allah böyle takdir etmiştir.

Feleklerin yaratılmasındaki azim hikmetlerden biri şu âlemin bekasının devam etmesi ve nizamın değişmemesi için tam bir mükemmellikle sebat üzere yaratılmasıdır. Şayet bir değişme bozulma meydana gelse insanlarda onu ıslah edecek bir kuvvet yoktur. Dünyadaki nizamın olgunluğu sema ile bağlıdır, onun için gerekli olan değişiklikler ve mazide meydana gelen bütün olaylar semavatı bina eden Zat'ın—azametini tesbih ederim—tedbiriyle meydana gelmiştir. Hiçbir şeyin, Alîm ve Kadir olan Allah'ın âlemi ıslahı için tayin ettiği programı ihlal etme, atlama ve aksine davranma gibi bir hareketi olamaz.

Arzın yaratılışında açılan hikmet kapısı

ALLAH BUYURDU: "Yeri biz döşedik; ne güzel döşeyiciyiz."[11] Sonra Allah'ın dünya yüzünü canlıların üzerinde yerleşmesi için nasıl açıp düzenlediğine bak! Üzerinde yerleşen her canlı için hayatına lazım olan maddeler hazırlanmıştır. Yeryüzü canlıların ihtiyacı olan bitkilerin tarlasıdır. Kendilerini sıcaktan ve soğuktan koruyan bir meskendir. İnsana kokusu eziyet veren cesetlerin, kokuşmuş cisimlerin ve atık maddelerin defnedilip saklandığı bir mahzendir.

Noksan sıfatlardan tenzih ederim, Allah'ın buyurduğu gibi: "Biz yeryüzünü dirileri de ölüleri de toplayan (bir yurt) yapmadık mı?" [12]

Bu ayet ve benzerleri canlıların nesillerini devam ettirme yollarına dikkat çeker. Canlılardan gerek hayvanlar gerekse bitkiler olsun, hayatlarını koruma ve nesillerini sürdürme için ihtiyaç duydukları herşey arza konulmuştur. Arza istikrar ve

[11] Zariyat, 48.
[12] Mürselat, 25-26.

sebat verilmiştir. Allah bu nimetlere dikkatimizi çeker:

"Yerden, onun suyunu ve yeşil otlağını çıkardı.

Ve dağları sağlam olarak yerleştirdi.

Size ve hayvanlarınıza bir faydalanma için."[13]

Bu nizam sayesinde canlıların hayatı için gerekli olan nimetleri sağlamak, istirahat için oturmak, huzur içinde uyumak, çalışmak için bir yerden başka bir yere gitmek mümkün hale gelmiştir. Şayet arzın yüzü hareket halinde titreyip dursaydı hiçbir bitkiden istifade edilemez ve hiçbir sanat icra edilemez, hayat sürdürülemezdi. Arz ayaklarının altında sarsılıp dururken bu nasıl olacaktı. Bu itibarla insanların—zaman zaman—zelzelelerle korkutulması, onları zulüm ve isyandan el çektirmek için yapılan bir ikazdır. Bu tedbirde açık bir hikmet vardır.

Allah iradesi ile belli bir ölçü içerisinde arzı kurak yaratmıştır. Görmüyor musun çoraklık biraz aşırı olup her tarafı sert taş olsa idi üzerinde canlıların ihtiyacı olan bitkiler nasıl bitecekti? Toprağı sürmek mümkün olmaz, bina yapmak için hazırlanan yumuşak taşlar ele geçmeyeceği için bina yapılamazdı.

Şimal rüzgârlarını yaratması ve kullanması da O'nun hikmetlerindendir. Güneyden şimal rüzgârlarıyla suyu kaldırıp arzın üzerine indirir; onu suya kandırır, işin sonunda rüzgârlar denize ulaşır. Bu şuna benzer: güya arzın bir tarafını kaldırmış, suyu indirmek için diğer tarafını alçaltmıştır. Şayet böyle olmasaydı arzın yüzünde su deniz halinde kalır, insanlar ondan istifade edemez, bu sebeple birçok mesleğin yolu kesilirdi.

Allah'ın arzda yarattığı madenlere ve onlardan çıkardığı çeşitli cevherlere bak! Her bir cevherin rengi ayrı, özellikleri ayrı, menfaatleri ayrıdır. Onlardan altın, gümüş, yakut, zümrüt, benefşe ve sair şeffaf parlak taşlar ile işler düzene konur, güzellikler tamamlanır.

[13] Naziat, 31-33.

Demir, bakır, kazdir, kurşun, kibrit, zırnık, tutya, ruham, alçı, petrol ve çeşitleri—hepsi sayılsa söz uzar—insanların kendisinden yararlandığı bu nimetler insanların işlerini düzene koymaları ve dünyayı imar etmeleri için Allah—azametini tesbih ederim—tarafından ıslah edilerek ikram edilmiştir.

Allah'ın dünyayı imar edişinde kullarına kolaylık sağlamak için gösterdiği iradenin güzelliğine bak! Ovalar, dağlar gibi sert ve çorak olsalardı meyveler ve gıdaların yetiştirilmesi için ziraat mümkün olmazdı. Su sert olsaydı tohumlara nüfuz edemezdi. Aynı şekilde arz su ile yumuşatılmasa tohumlar toprakla örtülemezdi. Arzın yüzünde bulunan yapraklar ilk anda son derece zayıftırlar, ancak üzerine yağan yağmuru kolaylıkla içebilecek şekilde hareket etmeleri sağlanmıştır. Allah—azametini tesbih ederim—ağaçların ve bitkilerin ayakta durmalarını sağlayacak zenginlikte kökler, damarlar yaratmış, aynı şekilde yarattığı dallar ve kollar ile kökleri dengelemiştir. Herşey Allah'ın kolaylık sağlama iradesine tabi olmuştur.

Arzın toprakla örtülmesi ile ihtiyaç duyulan yerlerde kuyuların kazılması insanlara kolaylaştırılmıştır. Sert dağlarda kuyu kazma ne kadar zor ve meşakkatli olurdu. Bu Allah'ın insanlara sunduğu bir rahmetidir.

Arzın yumuşatılması ile ulaklar ve haberciler için yolculuk kolaylaştırılmıştır. Şayet katı ve sert olsaydı üzerinde yürüme zorlaşır, yolcuların izleri görülmezdi. Bu hal Allah'ın irade ettiği hikmetlerden biridir. Şu ayetler bizim dikkatimizi bu nimetlere çeker:

"O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir. Haydi onun üzerinde yürüyün!"[14]

"Ve orada geniş yollar oluşturduk. Umulur ki (böylece) onlar, hidayete ererler (ulaşırlar)."[15]

Allah'ın kolaylaştırması sayesinde insanlar arzın yumuşak

[14] Mülk, 15.

[15] Enbiya, 31.

toprağından yararlanır, binaları için kerpiç, çeşitli kaplar ve çömlekler vs. yaparlar. Arzın farklı mevzilerinde tuz, şab, suruk, kibrit bulunur; bunlar ekseriya toprağın yumuşak türleridir. Aynı şekilde birçok bitki türü dağlık olmayan yumuşak kumlu topraklarda bulunur.

Arz üzerinde birçok hayvan türü yaratılmıştır. Zira toprağı kolayca kazılır, hayvan sürüleri sığınabilecekleri yuvalar yaparlar. Yukarıda zikredildiği şekilde madenlerin yaratılması Allah'ın hikmetidir. Allah-u Teâlâ Süleyman aleyhisselama nimetlerini hatırlatmak için "Onun için erimiş bakırı kaynağından sel gibi akıttık" buyurmuş, ona bakırdan yararlanmayı kolaylaştırdığını ve özelliklerini öğrettiğini hatırlatmıştır.

Aynı şekilde "Ve kendisine çetin bir sertlik ve insanlar için (çeşitli) yararlar bulunan demiri indirdik!"[16] ayetiyle demirin yaratılmasındaki hikmetlere dikkat çekmiştir. "Sizin için hayvanlar indirdi"[17] ayeti de aynı şekildedir.

Allah madenleri yarattıktan sonra insanlara hayatları için faydalı ve ihtiyaç duydukları altın, gümüş ve benzerlerini çıkarmayı ilham etti. Bir kısmı ile kap kacak yapacakları, bir kısmında ihtiyaç duydukları nefis maddeleri bozulmadan saklayacakları, cam gibi nefis taşların çeşitlerini seçip almayı ilham etti. İnsanlar bunların hiçbirinden müstağni kalamazlar.

Madenlerden, sürme taşından örse, tutyaya kadar sınıf sınıf faydalanılan eşyanın üretilmesini ilham eden Kerim Rabbimizin şanı ne yücedir!

Dağların yaratılması büyük hikmetlerdendir. Allah şöyle buyurur:

"Faydalanasınız diye dağları sağlam bir şekilde yerleştirdi."[18]

"Sizi sarsmasın diye, O, yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi."[19]

[16] Hadîd, 25.
[17] Zümer, 6.
[18] Nazıat, 32-33.
[19] Nahl, 15.

"Gökten uygun bir ölçüde yağmur indirip onu arzda durdurduk."[20]

Allah—azametini tesbih ederim—arzda dağlar yaratmıştır. Çok çeşitli faydaları vardır, bunların tamamını ancak Allah ihata edebilir.

Bu hikmetlerden birisi kullarına hayat vermek için semadan su indirmesidir. Şayet dağlar olmasaydı güneşin ateşi ile ısınan hava arza hâkim olur, yumuşak toprak içinde gökten inen su çabucak kaybolurdu. İnsanlar ancak büyük meşakkat ve yorgunlukla açacakları kuyularda su bulabilirlerdi. Dağların karınlarını suyu tutmak için hazineler haline getirdi. Gökten suları indirmekle birlikte sıcak günlerde kullarını sulamak için dağlardan pınarlar, nehirler, ırmaklar akıttı.

Dağların bir kısmının karınlarında suya hazine olacak yerler yoktur. Ancak onların tepelerinde suları kar ve buz şeklinde muhafaza etmektedir. Güneşin ateşi onları erittiğinde ondan nehirleri ve savakları akıttı, aynen bol yağmurların indirilmesi anında insanları faydalandırdığı gibi.

Dağlar arasında su havuzları yaratması da O'nun hikmetlerindendir. Canlıları yararlandırmak için oralarda suyu tutar, tıpkı kuyulardan yararlandırdığı gibi. Dağların yaratılmasındaki hikmetlerden bir diğeri üzerlerinde çeşitli türlerde ağaçların ve ilaçların yaratılmasıdır. Bunların başka bir zeminde yetiştirilmesine imkân yoktur. Gemi yapımında ihtiyaç duyulan azim ağaçlar ancak dağların zirvelerinde yetişir. Sakinleri uzun ömürlü olur. Başka yerlerde yaşayamayan dağ keçilerinin yurdudur. Türlü türlü dertlere deva olan otlar ve ilaçlar yine dağlarda yetişir. Hayvanların ekinleri dağlara ekilir, insanların yemişleri dağlara ekilir, vahşi hayvanların sığınağı, arıların otlağıdır.

Kendini mesken edinen insanları soğuktan ve sıcaktan ko-

[20] Mü'minun, 18.

ruması ve ölüleri için mezarlık yapılması yine dağların faydaları arasındadır.

Bu nimet için Allah şöyle buyurur:

"Dağlarda, güven içinde oturacak evler yontuyorlardı."[21]

Dağların birer işaret olması faydaları arasındadır. Arzın çeşitli bölgelerine giden misafirlere yol ayırımlarını gösterirler, denizlerde yolculuk yapanlara sahillere ve limanlara ulaşmaları için rehberlik ederler. Zayıf, güç yetiremediği düşmanlardan korkmuş küçük taifeler için bir kale olması dağların hikmetlerindendir. Ona sığınanlar korktuklarından emin bir şekilde güven içinde yaşarlar.

Sonra bak Allah dağlarda altın ve gümüşü nasıl bir takdir ile yaratmış! Nimetinin genişliği ve kudretinin yüceliğine uygun olarak suda gösterdiği rahmetinin genişliğini onlara karşı göstermemiş, kolayca eriştirip kıymetlerini düşürmemiştir. Onları bir ölçü ve nizam içinde yaratmıştır.

Bu tasarruf halkın yararına olacak olan en uygun takdir ve ölçüyü bilen bir Zat'ın yaratması olduğu şu ayetle ifade edilmektedir: "Hiçbir şey yoktur ki hazineleri yanımızda olmasın. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz."

Alîm ve Hakîm olan Zat'ın azametini tesbih ederim.

[21] Hicr, 82.

Denizlerin yaratılışında açılan hikmet kapısı

ALLAH-U TEÂLÂ ŞÖYLE buyurdu:

"Ve O taze bir et yiyesiniz diye denizi musahhar etmiştir."[22]

Allah sana acısın!

Hikmetini ve azametini tesbih ederim, Allah denizleri yarattı ve yararlarını çoğaltmak için onu genişletti. Öyle ki arzı denizlerle kuşattı, arzın her bir kıtası büyük bir denizle kuşatılmış bir haldedir. Arzın bilinen bütün çölleri ve dağları denizin suyuna kıyasla muazzam bir denizin ortasında küçük bir tepe gibidir.

Aziz kardeşim bil ki!

Allah'ın arzda yarattığı canlıların, denizlerde yarattığı canlılara kıyas edilmesi, kıtaların okyanuslara kıyas edilmesine benzer. (Yani denizler karalardan ne kadar büyükse, deniz içinde yaşayan canlılar karadaki canlılardan o nispette çok-

[22] Hicr, 21.

tur.) Arzın yaratılışında ne kadar acaibi müşahede ettin! Denizlerin karalardan büyüklüğü oranında denizlerdeki acaibin büyüklüğünü düşün!

Arzın yüzünde canlılar, cevherler ve ilaçların envaından ne gördüysen, denizlerin kat kat büyüklüğü nispetinde azim canlıları, büyük hayvanları vardır. Onlardan biri denizin yüzünde görünmeye başladığında onu gören bir kaya parçası ya da bir dağ veya bir ada gördüğünü zanneder.

İnsan karada yaşayan canlıları tasnif ettiğinde saydığı, insan, kuş, at, öküz ve benzeri canlıların bir benzeri ve daha büyükleri denizlerde vardır. Ancak denizlerde bulunan canlı türlerinin tamamını kara için saymak mümkün değildir.

Denizlerdeki bütün bu canlıların—her canlının hayat binasını inşa eden—Allah-u Zülcelal tedbirini görmüş, suyun içinde ihtiyaç duydukları cihazları hazırlamış, denizi onlar için ıslah etmiştir. Bunlardan bir kısmı incelenecek olsa ciltler dolusu bilgi elde edilir.

Allah'ın suyun altında sadefi içinde yuvarlak incileri nasıl yarattığına bak! Mercanları bir kayanın kanadı altında nasıl tuttuğuna dikkat et!

Allah'ın buyurduğu gibi: "Her ikisinden de inci ve mercan çıkar."[23]

Denizler Allah'a minnet duyulacak nimetlerin bir meşheri, bir sergi yeri gibidir. Kur'an'da zikredilen mercan, inciden daha narin ve incedir.

"O halde Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlayabilirsiniz?"[24]

O nimetler O'nun ihsanı ve fazlından yaptığı ikramıdır. Anber balığı ile ikram ettiği güzel kokuya bak ve sair menfaatli kokuları gör! Deniz üzerinde gemilerin güzelliklerine bak! Nasıl da suyun yüzünde tutunuyorlar! İnsanlar gemi nakliyatı

[23] Rahman, 22.

[24] Rahman, 134.

ile günlük ihtiyaçları olan malları elde ederler. Allah gemileri rahmetinin delili ve nimeti olarak zikreder:

"İnsanlara faydalı şeyler ile denizde akıp giden gemiler..."[25]

Allah denizi ve gemiyi insanların emrine vermiştir, insanları ve eşyalarını gemilere yükleyip bir iklimden diğerine seyahat ettirir. O beldelere gemiden başka hiçbir vasıta ile ulaşmaları mümkün değildir. Bunu denemeye kalksalar en büyük meşakkati çeker, sonunda taşıdıkları yükleri arzu ettikleri beldelere ve yönlere ulaştırmaktan aciz kalırlardı.

Ancak Allah kullarına lütuf etmek isterse bunu kolaylaştırır. Dalları hava ile sallanan, suda batmayıp kendi özü ile suyun yüzünde kalan, ağırlık taşımaya uygun ağaçlar yaratır. Onlara bu ağaçlardan gemi yapmalarını ilham eder. Sonra ölçülü bir şekilde vakti vaktine rüzgârı gönderir. Onunla gemileri bir mevziden diğer bir mevziye sevk eder. Onlardan marifet ehline yelkenleriyle taşıdıkları mallar yerlerine ulaşsın diye fırtınaların çıkma vaktini ve dinme vaktini öğretir.

Azamet-i kudretini ve hikmetinin yüceliğini tesbih ederim, görmüyor musun Allah suyun yaratılışını nasıl kolaylaştırmış! Suyun latif, ince, seyyal, eczaları birbiriyle muttasıl, cismi sanki tek bir vücut gibi, aynı zamanda dağılmayı kolayca kabul ediveren latif bir terkip... Eczaları birbirinden ayrı, hemen ayrılma hemen birleşmeye uygun. Gemilerin seyri için kolayca yönlendirmeye uygun bir yaratılış...

Hayret doğrusu! Kendini akıllı zanneden insanlar Allah'ın bunca nimetinden nasıl gafil olabilirler?

Bütün bunlar açık şahitler, kopmaz delillerdir. Kendilerini yaratan Sanatkâr'ın celalini hal lisanı ile açıkça anlatan ayetlerdir. Kudretin kemalini, hayret verici hikmetini ifade eder: "Nasıl tasvir edildiğimi, nasıl terkip edildiğimi, saflığımı ve berraklığımı, zamana uygun şekilde halimin değiştiği-

[25] Bakara, 164.

ni, faydalarımın çokluğunu görmüyor musun?"

Selim kalp sahibi ve sağlam akıl maliki, zanneder mi ki "ben kendi kendime oluştum ya da beni kendi cinsimden biri icat etti?"

Hayır, bu yaratış, bu sanat ve bu ince takdir gayet Kahhar, Azîz ve Cebbar olan bir Sanatkâr'ın işidir.

Suyun yaratılışında açılan hikmet kapısı

HER TÜRLÜ YÜCELİK VE bereketli var edişin sahibi Allah şöyle buyurdu:

"Hayatı olan herşeyi sudan yarattık. Hâlâ inanmıyorlar mı?"[26]

Şanı aziz olan Allah şöyle buyurdu:

"Peki kimdir, gökleri ve yeri yaratan ve sizin için gökten su indiren? Öyle bir su ki, onunla, sizin bir tek ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz görkemli bağlar, bahçeler yeşertiyoruz. Allah'la beraber başka bir tanrı, öyle mi? Hayır, hayır, (böyle düşünenler) yoldan çıkmış kimselerdir!"[27]

Allah seni başarıya ulaştırsın!

Bak, yücelik sahibi ve noksan sıfatlardan uzak olan Allah'ın tatlı sular ile kullarına ettiği nimetin güzelliğine bak! Yeryüzünde yaşayan bütün bitki ve hayvanlar o sudan yaratılmıştır. İnsan o sudan içmek zorunda olduğu halde ondan men edilse,

[25] Enbiya, 30.
[27] Neml, 60.

suya kavuşmak için bütün dünya hazinelerini verir.

İnsanları bu büyük nimetten gafil olmalarına şaşılır. İnsanın suya ne kadar şiddetli muhtaç olduğuna bak! Allah'ın—Zat'ını tesbih ederim—kulları için onu ne kadar çok yarattığını gör! Suyu daha az takdir etseydi meşakkat çoğalırdı ve dünyanın sakinleri çıkıp gitmek isterdi.

Suyun letafetine ve narin inciliğine dikkat et! Yeryüzüne indikten sonra ağaçların köklerini beslemek için eczaları dağılır, güneş ısısı aracılığı ile ağaçların ve bitkilerin en yüce yapraklarına kadar yükselir. Oysa onun tabiatında aşağı inmek vardır. İhtiyaç olduğunda su içme zarureti ortaya çıkar, canlıların midesindeki gıdaların eriyip, vücut içinde layık mevkiye ulaştırılması su içmekle mümkün olur.

Susuz canlıya su içmek büyük bir lezzet verir. Onda bir rahat ve nimet bulur. Elbiselerden kirleri, beden içinden iltihapları giderir. Toprağı ıslatır, yapıları ıslah eder. Kurumuş şeyler su ile rutubetlenip kullanılmaya hazır hale gelir. İçilecek şeyler su içinde eritilir, içimi kolay hale gelir. Ateşlenen eşyayı yangın büyümeden söndürür. İnsanlar tiksinti veren şeylerden su ile temizlenirler. Kendisini ölüme götürecek olan boğaz tıkanıklığını su ile giderir. Yorgun ve bezgin olanlar su ile yıkanıp rahat ve huzur bulurlar.

İnsanların kullanmaktan vazgeçme imkânları olmayan pekçok şey vardır ki susuz kullanılmaz, ancak su ile pişirilerek kullanılırlar.

Şu şiddetle ihtiyaç duyulan, elde edilmesi ve yenilmesi kolaylaştırılan nimetlere dikkat et! Şayet daha az yaratılmış olsalardı, dünya hayatı ne kadar zorlaşırdı.

Herşeyi hikmetli yaratışıyla bereketlendiren Allah dünyayı imar etmek için suyu indirmiş ve elde edilmesini kolaylaştırmıştır. Hayvanlar, bitkiler ve madenlere sayısız menfaatler vermiş, bu nimetleri sayarak sınırlamak isteyeni, onları sayma nimetinden mahrum bırakmıştır.

Havanın yaratılışında açılan hikmet kapısı

"VE BİZ, RÜZGÂRLARI yüklü olarak gönderdik. Böylece semadan su indirdik de, sizi onunla suladık. Ve onun hazinelerini (denizleri, nehirleri, toprak altı ve toprak üstü su kaynaklarını, gölleri) oluşturan siz değilsiniz."[28]

Allah sana rahmet etsin!

Hava O'nun yaratmasıdır. Rüzgâr ile onu arıtmaktadır. Böyle yapmasaydı karada bütün canlılar havayı içine çekmekle birlikte helak olurdu. Canlıların vücut ısılarını hava ile düzenler. Deniz canlıları için su neyse kara canlıları için de hava odur. Canlıların nefes alması kesilse kalbinde yükselen hararet sebebiyle helak olur.

Sonra bulutların sevk edilmesinde görünen hikmetlere dikkat et! Yağmurun ziraat için ihtiyaç duyulan yere bulutlarla taşındığını görüyorsun. Semayı bina edip rüzgârı yaratan Zat'ın lütfu olmasaydı ağır bulutlar mekânlarında hareketsiz

[28] Hicr, 22.

kalır, ehl-i arzın ondan istifadesi mümkün olmazdı.

Rüzgârla gemileri nasıl sevk ettiğine dikkat et! Canlılar yararlansın diye bir bölgede bulunmayan nimetleri gemilere yükler, şiddetli rüzgâr ile bir iklimden diğerine sevk eder. Özellikle yalnızca bir bölgede yetişen eşyalar, farklı iklimde onlara şiddetle muhtaç olan insanlara hayvan ile ya da başka bir vasıta ile ulaştırılamaz. Ancak gemilerle taşınabilirler. Faydasını bilip bu malları taşıyarak kazanç elde etmek isteyenler de mahrum kalmazlar.

Havanın hareketine ve letafetine dikkat et! Âlemin bütün cüzlerine girer, hareketiyle arzın ufunetini—zehirli gazını—temizler, şayet hava olmasa arz bu ufunet içinde boğulur, canlılar vebalı illetlerle helak olurlar.

Rüzgârın tozları ve kumları bostan yerlerine taşıması ile ortaya çıkan nimetlere dikkat et! Havanın hareketiyle taşınan topraklar sayesinde ağaçlar güçlenir, dağların yüzleri toprakla örtülür, oralarda ziraat mümkün hale gelir.

İnsanların istifade ettikleri sahiller, havayla harekete geçen deniz dalgalarıyla meydana getirilir. Deniz, insanların çeşitli işlerinde kullandıkları amber ve benzeri maddeleri rüzgâr vasıtasıyla sahile atar.

Yağmurun hava ile parçalanıp damlalar halinde arza düşmesine dikkat et! Şayet havanın hareketi olmasaydı, su bir kütle halinde arza dökülecek, üzerine düştüğü şeyi helak edecekti.

Sonra yağmur damlalarının zarar vermeden arzın yüzünde toplanıp nehirler ve göller oluşturmasına dikkat et! Nasıl onlardan beklenen şeyler en güzel şekilde vücuda getiriliyor!

Noksan sıfatlardan münezzeh olan Allah'ın ihsan ettiği nimetlerin letafetine dikkat et! Mülkünü nasıl güzelce idare ediyor! İhsan ettiği rahmetin umumuna, ihsan edilen menfaatlerin azametine, nimetlerin kuşatıcılığına ve kıymetleri-

nin yüceliğine birden bakmaya çalış! Aynen Allah-u Teâlâ'nın akılları ikaz ettiği şekilde... Bak şöyle buyurmakta:

"Size gökten su indiren O'dur ve hayvan otlattığınız çayırlar O'nun sayesinde gelişir. Allah su ile sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve çeşit çeşit meyveler bitirmektedir. Bunda düşünen kimseler için—Allah'ı tanıtan—deliller vardır." [29]

İşlerinde noksanlık bulunmayan Allah'ın nimet ve hikmetinin azametini gösteren hadiselerden biri de yağmura açık hava ve güneşli günler ile ara vermesidir. Yağmurlu günleri, güneşli günlerin takip etmesi âlemin ıslahı içindir. İkisinden biri devam edip gitse âlemin nizamı bozulur.

Görmüyor musun yağmur çoklukla devam edip gitse, sebzeler, baklagiller kokuşur, yollar kesilir, evler yıkılır. Yolculuğa engel olur. Birçok sanat ve mesleğin icrasına imkân kalmaz. Güneşli havalar devam edip gitse, bedenler, bitkiler, pınarlar, vadiler kurur, insanlar zarar görür.

Havaya kuruluk hâkim olur, bu durum birçok zarara ve hastalıklara yol açar. Kuraklık sebebiyle pazarda gıda fiyatları artar. Çayırlar kurur, arılar kendilerini çiçeklere götüren rutubetin kaybolmasıyla büyük zarar görürler.

Yağmurlu ve güneşli günler birbirini takip ettikleri sürece, biri diğerinin zararını def eder, hava güzelleşir, Allah'ın dilediği işler yoluna girer. Bazı vakitlerde bu ikisinden biri azalsa bazı zararların ortaya çıktığı olur.

Dediğimiz gibi birbirine zıt haller insanların Allah'ın nimetlerini, fazlını, rahmetinin çeşitlerini anlamaları için bir ikazdır. Galip olan Allah'tır. İnsanların zulüm ve isyanları yüzünden bazen zorluklar ortaya çıkar.

Görmüyor musun cismi hastalanan tedavi için ona uygun, çirkin kokulu bir devaya muhtaç olur. Aynı şekilde Allah ifsat

[29] Nahl, 10-11.

olan toplumu sevimsiz olaylarla ıslah eder. Şöyle buyurmuştur: "Fakat dilediği ölçüde indiriyor. Çünkü O, kullarından haberdardır ve onları görmektedir."[30]

[30] Şûra, 27.

Ateşin yaratılışında açılan hikmet kapısı

"SÖYLEYİN ŞİMDİ BANA, tutuşturmakta olduğunuz ateşi, onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan Biz miyiz? Biz onu bir ibret ve yemeğini pişirmeye muhtaç yolcuların istifadesi için yarattık. Öyleyse Yüce Rabbinin adını tesbih et."[31]

Allah seni ve bizi başarılı kılsın, kardeşim bil ki!

Allah ateşi kulları için en büyük nimetlerinden biri olarak yaratmıştır. Allah-u Teâlâ ateşin çoğalıp yayılmasının zararlı olduğunu bildiği için hikmetiyle ona ihtiyacı olanın onu bulacağı ve ihtiyaç duyduğu her işinde kullanabileceği şekilde sınırlamış, bazı cisimler içinde depolamıştır.

Faydası sayılamayacak kadar çoktur. Ateş olmasaydı yiyecek ve içeceklerin ıslahı mümkün olmazdı. Olgunlaşma, terkip ve karışma olmayacağı için yiyip içenlerin hazımları zorlaşır sıhhatleri bozulurdu. Birbiriyle karışma özelliği olamayan içecekler ateşle kaynatılarak içilecek hale gelir, aynı şekilde

[31] Vakıa, 71-74.

ham yiyecekler ancak pişirmekle olgunlaşır. Bu önemli işte hikmetini gösteren Allah-u Teâlâ'nın lütfuna dikkat et!

İnsanların ateşe ihtiyacını görmüyor musun? Ateş olmasa altın, gümüş, bakır, demir vb. madenlerden istifade etmek mümkün olmazdı. Bu madenler ateşle eritilip atıklardan ayrılır ve ihtiyaç duyulan eşyalar imal edilir. Allah-u Teâlâ bunların şükredilmesi gereken nimetler olduğunu hatırlatır:

"Ey Davud ailesi! Şükredin. Kullarımdan şükreden azdır."[32]

"Ona, sizi savaşta korumak için zırh yapma sanatını öğrettik, artık şükreder misiniz?"[33]

Madenlerden çift sürme, hasat toplama aletleri, süs eşyaları kesicileri, çekiçler ve marangoz aletleri üretilir. Sayılan şeyleri çoğaltmak mümkündür. Allah-u Azimüşşan lütfedip ateşi yaratmasaydı, bunların hiçbirinden faydalanmak mümkün olmazdı. Ateş olmasaydı, insanlar için hazırlanan altın ve gümüşten ne para ne ziynet olur ne de bir menfaat görülürdü; bunların topraktan bir farkı kalmazdı.

Gece karanlığı kuşattığında Allah-u Teâlâ ateşi insanlar için bir ferahlık kıldı. Bak ateş nasıl aydınlatıyor ve insanlar onun nuruyla yollarını buluyorlar. Yeme içme gibi bütün hallerinde onu kullandıkları gibi, yatak yerlerini hazırlama, eza veren şeyleri görme, hastalara emniyet verme, kara ve denizde sanki güneş ufuktan kaybolmamış gibi emniyet içinde çalışma, soğuk rüzgârların ve kara kışın zararlarından korunma, harplerde yararlanma ve kalelerini sağlamlaştırma, her biri ancak ateş ile sağlanır. Allah'ın insanların eline verdiği ateş nimetinin yüceliğine bak, onu ister gizlesinler ister göstersinler!

[32] Sebe, 13.

[33] Hadid, 25.

İnsanın yaratılışında açılan hikmet kapısı

ALLAH ŞÖYLE buyurdu:

"Şanım hakkı için biz insanı çamurdan, bir özden yarattık."[34]

Allah sana kolaylaştırsın, bil ey kardeş!

Allah-u Teâlâ yaratılıştan her ne yaratıp şu dünya evinde yaymışsa onları bir imtihan ile sınamıştır. Azametini tesbih ederim, onlardan bazısını bazılarına münasip yaratmıştır. O noksan sıfatlardan yücedir. Erkeği ve dişiyi yaratmış, kalplerine muhabbet koymuş, hatta aralarına sabrı mümkün olmayan, kaçınıldığında hayatı sona erdirecek bir şehvet bırakmıştır.

Bu fitrî şehvet onları bir araya gelmeye—evlilikler yapmaya—sevk eder. Bu fitrî istek ona mahsus yaratılmış uzuvları harekete geçirir. Ceninin ve sair organların yaratılacağı sağlam bir mekânda nutfeler bir araya gelir, kuyruk sokumu ke-

[34] Mü'minun, 12.

miğinden atılmış bir su (meni) çıkar, hayata ulaşmak için kendine mahsus hareketlerle bir batından diğer batına geçer. İntikal sırasında aslını korur, çünkü o özel bir sudur, edna birşey temas etse özelliklerini kaybeder, bozulur. Bu karışık suyun eczaları birbirine eşittir, görünüşte normal sudan bir farkı yoktur. (Fakat bir insanın bütün eczalarını cami bir terkiptir.)

Kudretinin azametini tesbih ederim, Allah o suyu nutfeye naklettikten sonra, bir kan pıhtısı, sonra bir çiğnemlik et, sonra bir kemik parçası yapar ve hemen arkasından onu et ile bürür. Sonra onu kaslar ve sinirlerle sağlamlaştırır, damarlarını dokur, azalarını yaratır, ayakları üzerine başını yükler. Baş üzerinde kulağı, gözü, burnu, ağzı ve sair pencereleri açar. Gözü yaratılışındaki sırları görmek için yaratmıştır. Onun eşyayı görmesi açıklanması mümkün olmayan bir sırdır.

Gözü yedi tabaka tertip etmiştir. Her tabakanın bir sıfatı ve özel bir heyeti vardır. Bunlardan biri kaybolsa ya da giderilse görme işinden geri kalır.

Gözü kuşatan kirpiklere ve içinde gözün süratli hareketine bak! Kirpikler toz toprak gibi göze ulaşacak olan eza verici şeylere engel olur. Kirpikler kapı gibidir, ihtiyaç vaktinde açılır, sonra kapanır. Sanki gözün ve yüzün güzelliğini tamamlamak için yaratılmıştır. Kaşlara göze zarar vermeyecek kadar büyüme istidadı vermiştir. Ne fazla büyür ne de zarar verecek şekilde eksik kalır. Gözlerde sancı ve yanmayı önleyecek tuzlu bir su yaratmıştır. Çarpmalardan korumak için göz çukurunu hafifçe basık yaratmış, üzerine iki kaş koymuş, yüzün güzelliğini tamamlamıştır.

Kirpik ve kaşların büyümesini güzelliği bozmamak için sınırlarken, başın saç ve sakalını herhangi bir çirkinliğe yol vermeden güzellik kastıyla uzatma ve kısaltmaya kabiliyetli yaratmıştır.

Sonra Allah'ın dilde yarattığı hikmetlere bak! Ağzı kapatmak için ihtiyaç duydukça kapı gibi açılıp kapanan iki dudak

vermiştir. Onlar dişleri ve damak etlerini örterler, güzelliğe yardım ederler. Dudaklar olmasa hilkat bozulur, onlar konuşmaya ve insanın içindeki düşüncesini ifade etmeye yardım ederler. Ağızda lokmayı çevirmeye ve azı dişlerinin altında tutmaya ve kolayca yutmaya yardım ederler.

Dişlerin parça parça ve çok sayıda yaratılmasına dikkat et! Tek parça bir kemik halinde değiller. Eğer bazıları eksilse diğerlerinden yararlanılır. Güzellik ve fayda ikisi birlikte gözetilmiştir. Dişler sert yaratılmış olmakla birlikte bedenin sair kemiklerine benzemezler. Dişlerin ağızda sürekli kalmalarına ihtiyaç vardır. Gıdaların iyice çiğnenmesi için azı dişleri büyük ve sağlam yaratılmıştır. Çünkü çiğnemek hazmetmenin başıdır.

Öndişlere ısırma ve taamı kesme yanında ağzın güzelliğini tamamlayıcı bir şekil vermiştir. Köklerini sağlamlaştırmış, uçları keskinlenmiş, etrafı kırmızı iken renklerini beyazlaştırmıştır. İncinin ipe dizildiği gibi uçları aynı seviyede, tertibi göz alıcıdır.

Allah ağzı nasıl yaratmış bak! Yutkunma için gerekli olan ağız suyu ihtiyaç olmadıkça salgılanmaz. Şayet gereksiz yere ağızdan aksa insanın güzelliği bozulur. İnsan çiğnediği lokmasını bu su ile ıslatır ve kolayca zorluk çekmeden yutar. Yeme içme terk edilse ağzın yaş kalması için yaratılan ağız suyu da kaybolur. Ağız suyu aynı zamanda ağızda kelamı tasvir eden küçük dili de ıslatır, şayet o kurumuş olsa insan helak olur.

Allah'ın lütuf ve merhametinin güzelliğine bak ki, ağza yemek esnasında tat alma özelliği vermiştir. Bu zevki dil ve ağzın diğer cüzleri hisseder. Dil lezzetli şeylerden hangisinin vücuda uygun olduğunu tanır ve insan bu sayede ihtiyaç duyduğunda rahat bir şekilde yiyecek ve içeceklerden yararlanır. Ağza uygun olmayan sıcak veya soğuk birşey geldiğinde onu tanır ve yemekten sakınır.

Sonra bak, Allah kulağı açmış ve içine kulağı koruyacak acı

bir rutubet bırakmıştır. Kulak suyu, kulağı kurtlardan ve içine girmek isteyen böceklerden korur. Kulağa giren ses titreyerek işitme kanalına girer, gelen sesin hissedilmesi için bu kanalın hassasiyeti artırılmıştır. Bu şekilde uyarılan insan kendine eziyet verecek sinek gibi küçük canlıların kulağına sığınmasını önler. Kulağın içine kıvrımlar konulmuştur, bu kıvrımlarda ses titreşimi ve içinde yürüyen bir cismin hareketi artmış, yolu uzamış olur. Bundan etkilenen insan uykusundan uyanır, kendini korur.

Sonra havanın burna girmesiyle kokuların algılanmasına bak! Bu sırrın hakikatini, azametini tesbih ederim, havayı insanı ve kokuları birbiri içinde yaratan Allah'tan başkası bilmez.

Burnun yüzün ortasında en güzel şekilde yükseltilmesine dikkat et, burun deliklerinin kokuya hassas şekilde açılmasını gör. Havayı içine çekmesi yiyecek ve içeceklerin, güzel çiçeklerin kokularından faydalanmak, çirkin kokulu atıklardan kaçınmak içindir.

Aynı şekilde hayatın ruhu, kalbin gıdası, olan havayı alır, vücut ısısını düşürmek için içine çeker. Hançerenin yaratılışı, seslerin çıkarılmasına uygun şekilde düzenlenmiştir. Aynı anda dil harflerin birleşme ve kesim noktalarını çıkarmak için havayı muhtelif hareketlerle farklı mecralara sevk eder, harfler çeşitlenir, konuşma yolları çoğalır.

Hançere darlık, genişlik, haşinlik, temas, tutukluk, sertlik, gevşeklik, uzunluk, kısalık yönleriyle muhtelif şekillerde yaratıldığı için sesler farklılaşır ve iki ses birbirine benzemez.

İnsanların yüzleri biri diğerinden farklı yaratıldığı ve iki yüzden birinde diğerine karşı farklılıklar göründüğü gibi iki ses arasında da işitenin birini diğerinden ayıracağı bir fark vardır. İnsanlar yalnızca seslerinden birbirini tanıyabilirler.

Her iki şahıs arasında farklar ortaya çıkar, bunlar tanışmak için konulmuş sırlardır. Allah-u Teâlâ, Adem ve Havva'yı fark-

lı iki surette yaratmış, onlardan anne ve babasına benzemeyen suretler halk etmiştir. Tanınma, tanışma sırrının muhafazası için bu farklı yaratılışlar devam edip gelmektedir.

İki elin, insanın her türlü ihtiyacını celp ve zararlarını def etmek için uygun şekilde yaratılışına dikkat et. Avuç içi nasıl açılmış, parmaklar nasıl beş kısma ayrılmıştır. Parmaklar boğumlara ayrılmış, dördü bir yana konmuş, başparmak başka bir yana konmuştur. Başparmak diğerleri üzerinde döner, geçmiş ve geleceğin bütün akılları bir araya toplansa elin başparmağını koymadan aynı saftaki diğer dört parmağı uzunlukları ve tertipleriyle daha güzel şekilde dizmek için ikinci bir yol bulamazlar.

Elin bu şekli, almaya ve vermeye elverişlidir. Açıldığı zaman tabak gibi açılır, insan ne isterse üzerine koy, yumruk yapıldığında darp aleti olur, yarım açıldığında silecek olur, parmaklar avuç etrafında toplandığında kap olur.

Parmakların uçlarında hem bir süs hem de arka kısımları için dayanak olmak üzere tırnaklar yaratılmıştır. Bu sayede parmaklar birşeyi kavradığında zayıflık hissetmez. Şayet tırnaklar olmasa hassas şeylerin güvenle tutulması mümkün olmaz ya da ihtiyaç olsa insan bir yerini kaşıyamaz. İnsanın cisminde küçük bir esikliğin ne kadar güçlükler doğurduğunu dikkat et! Bir yeri kaşınsa, kendine elem veren şeyi def etmede ve menfaatli olan şeyi celp etmede yaratıkların en zayıf ve âcizi olur. İnsan vücudunu kaşımak için hiçbir şey tırnakların yerini tutamaz. Çünkü tırnaklar bu ve benzer işler için yaratılmıştır. Şayet kemikler gibi sert ya da deri gibi yumuşak yaratılmış olsalardı hikmetli olmazdı. İster uykuda ister uyanıkken olsun, parmaklar, vücudun kaşınan yerini anında bulur, kaşınmak için başkasından yardım istenilse kaşınan yeri bulmak bile yorucu bir iş olur.

İnsanda iki baldırın ve iki bacağın nasıl uzatıldığına ve yürümeye güç yetirebilecek şekilde iki ayağın yeri nasıl kavradı-

ğına dikkat et! Yürümeye yardım etmesi için ayakları parmaklarla süslemiştir. Aynı şekilde parmakları tırnaklarla süslemiş ve güçlendirmiştir.

Bütün bu sayılanları değersiz bir meniden nasıl yarattığını düşün! O meniden cesedin kemiklerini yarattı, ona bedeni ayağa kaldıracak sert ve sağlam bir cisim giydirdi. Organları için birbiriyle uyumlu kimi uzun, kısa, yuvarlak, içi oyuk; kimi gözenekli, ince, yassı muhtelif şekiller ve ölçüler takdir etti. Omurilik kemiğinde olduğu gibi onları kaslar ve damarlarla güçlendirdi.

İnsan bir ihtiyacını takip etmek için vücudunun tamamını ya da bazı organlarını kullanır. Bunun için Allah-u Teâlâ onun vücudunu tek bir kemikten değil, birçok kemik ve eklemlerden yaratmıştır. Bu sayede insan birçok hareketi gerçekleştirir. Kemiklerin her biri istenilen hareketi gerçekleştirebilecek özellikte tasvir edilmiş, sonra eklemler ve kaslar ile biri diğerine bağlanmıştır.

Bir kemiğin bir ucunda bir çıkıntı yaratılmış ise diğer kemiğin ucunda o çıkıntının girebileceği bir çukur yaratılmıştır. İnsan, cisminde bir organını hareket ettirmek istediğinde diğer organı ona engel olmaz. Şayet eklemler hikmetli bir şekilde yaratılmamış olsalardı bu hareketin meydana gelmesi imkânsız olurdu.

Sonra insan kafasının muhtelif şekil ve surette elli beş parça kemikten nasıl terkip edildiğine dikkat et! Biri diğerine uygun şekilde tasvir edilmiş, görüldüğü şekilde kafatası ortaya çıkmıştır.

Bu kemiklerden altı adedi kafatasına, yirmi dördü üst çene kemiğine, ikisi alt çene kemiğine, diğerleri dişlere aittir. Dişlerin bazısı yassı ve öğütmeye elverişliyken, diğer bazısı keskindir, kesmeye elverişlidir. Sonra boyun kemiğini kafanın merkezi yapmış ve onu içi boş ve yuvarlak yedi halkadan terkip etmiştir. Bu halkalarda biri diğerine uygun şekilde girinti ve

çıkıntılar vardır. Bunların ayrı ayrı hikmetlerinin anlatılması uzun sürer.

Boyun, omurilik kemiği üzerine yerleştirilmiştir. Omurilik boyundan kuyruk sokumuna kadar yirmi dört halkadan yapılmıştır. Kuyruk sokumunda farklı üç parça kemik vardır. Buna en altta yine üç parça kuyruk kemiği bitişir.

Sonra göğüs kemiklerini bel kemiğiyle birleştirmiştir. Omuz kemikleri, kol kemikleri, kuyruk kemiği, baldır kemikleri, ayak ve parmak kemikleri ile mafsal boşluklarını dolduran küçük kemikler sayılmaz ise insan vücudunun kemikleri iki yüz seksen dörte ulaşır.

Şimdi bak—bütün vücutları bina eden azametini tesbih ederim—Allah-u Teâlâ değersiz zayıf bir nutfeden bütün bu kemikleri nasıl yarattı? Burada ayrıntıları ile saymaktan maksat onları tasvir edip yaratan ve idare eden Allah'ın hikmetini tazim içindir. Şekilleri ve özellikleri birbirine muhalif bu kadar eczaları bir araya getirip, insan vücudunu icat eden Allah'ın kudret ve azametini anlamak içindir. Bu cüzlerden birinin ölçüsü biraz fazla olsa ağırlık verir ve insan onu gidermek için çalışır ya da eksik olsa onu elde etmeye muhtaç olur.

Allah bu yaratışları akıl sahipleri için bir ibret yapmıştır. İlim ve hikmet için yaptığı tasvir ve takdirleri azamet ve celaline açık deliller olarak göstermektedir.

Sonra Allah'ın beden içinde kemiklerin hareketini sağlamak için nasıl beş yüz yirmi dokuz adale yarattığına dikkat et! Adaleler et, damar, sinir ve zarlardan, bulunduğu yere ve duyulan ihtiyaca göre değişen muhtelif şekil ve miktarlarda yaratılmıştır. Sözgelimi göz ve gözkapaklarının hareketi için yirmi dört adaleye ihtiyaç vardır. Bunlardan biri eksik olsa göz atıl kalır.

Her bir uzuv için hareketlerine yetecek kadar adale vardır. Sinirlerin, atar ve toplardamarların çıkış yerleri ve kapasiteleri hakkında acayip bilgiler vardır. Bunların açıklanması uzun

sürer, zira duyu organları ile idrak edilemeyecek özellikleri ve mânâları vardır.

Sonra insanın özel bir yaratılışla nasıl şereflendirildiğine dikkat et! Ayakta dikilmekte, oturmakta, işlerini elleriyle görmekte, çalışabilmekte ve tedavi edilebilmektedir. Birçok canlıda olduğu gibi, yüzü üstünde sürünecek şekilde yaratılmamıştır. Şayet öyle olsaydı şimdi gördüğü birçok işi göremezdi.

Şimdi insanın zahirî ve batınî yaratılışına dikkat et! Onu gayet hikmetli yaratılmış acayip bir sanat eseri olarak bulursun. Şanını tesbih ederim Allah Sübhanehu, azalarını tam olarak yapmış, gıdalarını eksiksiz vermektedir. Ancak gıdaları için de aşmaya güç yetiremeyeceği bir sınır takdir etmiştir. Şayet sürekli gıda almaya devam etse insanın bedeni oldukça büyür, hareketleri ağırlaşır ve latif sanatlardan geri kalır, elbise giymesi, uygun gıda ve mesken bulması güçleşirdi.

İnsan bedeninin bu sınırlarda tutulması güzel bir tedbir ve beliğ bir hikmet ve Allah tarafından bir rahmettir. Bütün bu gördüklerin Allah-u Teâlâ'nın bir katre sudan yarattığı sanat eserleridir. Ya semavat ve arzın melekûtunda yarattığı sanatları hakkında ne düşünüyorsun?

Güneşleri, ayları; yıldızlarının sayıları, şekilleri, yörüngeleri; bir kısmının toplanması, bir kısmının ayrılması; suretlerinin, doğuş ve batış yerlerinin farklılığı ile açıkladığı hikmeti için ne diyeceksin!

Sakın semavat ve arz içinde ve sair âlemlerde bir zerreyi hikmetten uzak zannetme. Belki her zerre birçok hikmete sahiptir. Allah'tan başka hiçbir şey bunların tamamını ihata edemez. Şanı yüce Allah'ın sözünü işitmedin mi? "Yaratılışça siz mi daha çetinsiniz, yoksa sema mı?"[35] ayeti bu mucizenin üzerinde düşünülmesini istemektedir.

İnsanlar ve cinler bir araya gelseler nutfeye göz, kulak ve

[35] Naziat, 27.

hayat verecek bir program takdir edemezler. Oysa Allah Sübhanehu rahim içinde onu en güzel şekille yarmakta, en güzel takdir ile planlamakta, en güzel suret ile suret vermekte, birbirinin benzeri olan cüzlerini muhtelif eczalara ayırmakta, kemiklerle sağlamlaştırmakta, azalarına en güzel şekli vermekte, damarlarını ve kaslarını tertip etmekte, iç organları ve dış görünüşüyle ilgili bütün tedbirleri almakta, gıdası için yollar açmakta, bütün bunlar bir ömür için bekasına sebep olmaktadır.

Sonra bak iç organlarını nasıl tertip etmiş! Kalp, karaciğer, mide, dalak, akciğer, rahim, mesane, bağırsaklar; her uzvun özel bir şekli, uygun bir boyutu, özel bir görevi vardır. Mide gıdaların hazmı içindir, ihtiyacına göre belirli sayıda şiddetli kasları vardır. Bunlar sayesinde önceden azı dişleriyle hazım için uygun hale getirilen gıdaları parçalar ve öğütür. Karaciğer gıdaları kana sevk etmek için yaratılmıştır. Uygun gıdayı alır, uzuvlara sevk eder. Kemiğin gıdası, etin gıdasından ayrı olduğu gibi damarların gıdası, sinirlerden ve saçın gıdası diğer organlardan farklıdır. Dalak, böbrek ve safrakesesi karaciğerin hizmetinde çalışırlar.

Dalak sevdayı, safrakesesi safrayı, böbrekler suyu toplar. Mesane böbreklerden suyu alır, idrar yoluna aktarır. Damarlar karaciğerden aldığı kanı vücudun sair organlarına dağıtır. Karaciğer hücreleri bir nevi kap ve zarf olduğu için et cevherlerinin en güzel ve sağlamlarından yapılmıştır.

Sonra rahmin nasıl tasarlandığına ve nasıl lütuflar lütfedildiğine dikkat et! Açıklanması uzun sürer. İlim tamamını anlatmak için henüz yeterli değildir–Allah'ın ilminden başka—. İnsan şimdi nazara çarpan lütufları anlatmak için de aciz kalır.

Rahimde çocuğun yaratılması O'nun lütuflardandır. Rahim içinde çocuk, ihtiyacı için istemeye, öğüt almaya ve uyarılmaya muhtaç değildir. Gıdası ihtiyaç vaktine göre yardımına gönderilir. Cismi kavileşip zahirî ve batınî organları gıdaları hazım için uygun hale geldikten sonra anneleri şid-

detli yorgunluk ve terbiye külfeti için onlardan nefret edecekleri zamanda—tam ihtiyaç duyulduğunda—ağızlarında dişleri bitmiş olur, ne önce ve ne de sonra!

Allah'ın bebek için akıl ve iyiyi kötüden ayırma kudretini kemal zamanına kadar tedrici olarak nasıl verdiğine dikkat et! Bu da bir yaratılış sırrıdır. Akıl ve anlayış olmadan cahil olarak doğar. Şayet akıl olsa rahimden çıkışı sırasında hayat ona zor gelir. Hiç tanımadığı, hiç görmediği ve hiç dostluğu bulunmayan şeyleri gördükçe aklı hayran ve şaşkın kalır.

Doğar doğmaz daha bezler içinde sarılı olarak beşiğinde yatarken kendini çeşitli yükler altında ve tehlikeler içinde görse ve müstağni kalamayacağı ihtiyaçların farkına varsa, zayıf bedeniyle birlikte dünyaya geldiğine pişman olur.

Aklı ile yaptığı itirazlar ve nefsi için yaptığı seçimler yüzünden kalplerde bebekler için gösterilen rikkati, muhabbeti ve tatlı sohbeti bulamaz. Bunlardan bebekler için akıl ve anlayışın tedrici olarak gelişmesinin bebek için daha hayırlı olduğu anlaşılır.

Görülmüyor mu herşeyin yaratılışında nihayet derecede bir hikmet ve en doğru yol takip ediliyor. Yarattığı şeyi bilen bir Alîm ve Celil, onu en dakik yerlerde hatalı yollardan çeviriyor. Yaratılış hikmeti, adeta şiddetlenmiş üreme için canlılara bir yol halk edilmiştir.

Yüzünde onu birbirine benzeyen erkek ve kız çocuklardan ayırmaya yarayacak bir sima yaratmış, yüzlerini güzelleştirmiş, yaşlılıkla gelen kusurları gizlemiştir. Kadınların yüzlerinde kılların bitmesini engellemiş, temiz bırakmış, neslin devam etmesi için erkekleri tahrik etmek üzere yüzlerindeki parlak çekicilik devam etmiştir.

Şimdi düşün! Bütün zikrettiğimiz muhtelif haller, azametini tesbih ederim Allah Sübhanehu tarafından tedbir edilmiştir, bütün bu hallerin ihmal edilmesi—başıboş bırakılması—mümkün müdür? Görmüyor musun rahimde cenine gıda

taşıyan kan gönderilmese suyu kesilen bitki gibi o kuruyup helak olmaz mı?

Doğum sancıları çekilmese, büyümesini tamamlamış çocuğun rahimde kalması onu ve annesini helak etmez mi? Doğum sırasında ona uygun bir süt verilmese sağlığına, uygun olmayan gıdalarla açlıktan ve susuzluktan ölmez mi? Tam vaktinde dişleri yaratılmasa taamları çiğnemek ve yutmak imkânsız hale gelmez mi?

Cismi güçlenip yüzünün kılları çıkmasa, kadın ve çocuk şeklinde kalsa, onda ne heybet ne vakar ve ne de celadet görebilirsin!

Onun bütün hallerini gözetip ihtiyaçlarını tam vaktinde veren kimdir? Şayet biri onu gözetip inşa etmeseydi, yaratılışını üstün kılmasaydı, bütün bu nimetleri vermeseydi, kendisi anlatmaya değer birşey olamazdı.

İnsanın diriltilmesine sebep olan cinsel ilişkiye koyduğu şehveti, rahime ulaşan uzvu ve nutfenin çıkarılması için gerekli olan hareketi düşün! Bütün bu sağlam tedbirlerin sahibi kimdir?

Sonra bedenin azalarını düşün! Her aza kendisinden beklenilen bütün maharetleri icra edecek şekilde hazırlanmıştır. Gözlerin görmek için hazırlanmıştır. Eller celp etmenin ve def etmenin aracıdır. Ayaklar koşmak için, mide taamları hazmetmek için, karaciğer ayırma ve tahlis için, ağız kelam ve gıdaların girişi, füzulatın atılması içindir. İnsanda bunları ve sayılan sair şeyleri düşündüğünde her organı gayet hikmetli ve doğru yerde konulmuş bulursun!

Gıdanın mideye ulaşmasını düşün! Gıdayı hazmettikten sonra saf arı kısmını ince damarlarla karaciğere gönderir. Karaciğere sert ve haşin birşey gitmemesi için bunlar bir arıtma cihazı gibidir. Hassas yaratılmışlardır, iltihap taşımazlar, kendilerine gelen özü kana çevirir ve özel yaratılmış kanallarla bedenin diğer organlarına ihtiyaç olduğu kadar gönderir. Hik-

metli yaratışı ile herşeyi bereketlendiren Âlemlerin Rabbi olan Allah ne yücedir.

Sonra hastalık yapan atık ve fazla olan maddelerin, iltihapların, vücuda yayılmasını önlemek için onları önceden hazırlanan kaplara gönderir. Şimdi bak vücudun yaratılışında mânâsız birşey görüyor musun?

Gözler ancak eşyayı ve renkleri idrak etsinler diye yaratılmadı mı? Onları idrak eden bir göz yaratılmasaydı renklerin bir menfaati olur muydu? Gözlerin yaratılışında onun nurunun dışında harici bir nur olmasaydı, gözden yararlanan olmazdı. Kulak sesleri idrak edecek şekilde yaratılmasaydı, diğer duyularda olduğu gibi seslerde de bir menfaat olmazdı.

Hisler ve mahsusat (hissedilen şeyler) arasında hava ve ziya gibi hissetmeye aracı olan eşyayı düşün! Ziya olmasa ziyanın aydınlattığı eşyalar idrak edilemeyecek, sesi kulağa götüren hava olmasa kulak sesleri idrak edemeyecekti. Gözü ve kulağı olmayanı düşün! Başka hiçbir eksiği olmasa da ayağını koyacağı yere bakamaz, etrafında ne olduğunu bilmez, renkleri ayıramaz, bir tehlikenin ya da düşmanın yaklaştığını bilmez, birçok sanatı öğrenme yolunu bulamaz.

Kulağı olmayana gelince, o konuşmanın ruhunu güzel seslerin, mutrip nağmelerinin lezzetini kaybetmiştir. Ona yardım etmek isteyenlerin zorluğu artar, insanlara ait haberlerden ve konuşmalardan birşey işitemez; o hazır olduğu halde gaip, canlı olduğu halde ölü gibidir.

İnsanda akıl olmasa hayvandan daha şerli olur. İnsanın maslahatını yerine getiren ve ihtiyaçlarını karşılayan, bütün maksatlarını tamamlayan, özelliklerine ve azalarına bak! Akıl biraz azalınca nasıl da bozuluyorlar ve akıldan az bir eksilmeyle nasıl çözülüp değersizleşiyorlar. Bu hal ona ve emsaline Allah'ın kudretini tarif eden bir öğüt ve tediptir. Bir musibet için sabrına karşılık ahirette verilecek mükâfata bak! Allah'ın, ni-

metini verirken de alırken de kuluna merhametli davrandığını gör!

Tek ve çift olarak yaratılan azalarda görünen hikmete ve istikamete bak! İnsanın kafası çok sayıda havas ile birlikte tek yaratılmış, birşey ilave edilse ağır gelecek, ona ihtiyaç da yok. Şayet iki kısma ayrılsaydı biri konuşurken diğeri atıl kalacaktı. Biri bir türlü diğeri başka türlü konuşsaydı, işiten onun maksadını anlamayacak ya da daha açık olanı alacaktı.

Eller çift yaratılmıştır. Onların tek yaratılması karışık işlerin düzeltilmesi için insana faydalı olmazdı. Bir eli çolak olanlardaki eksiklikleri görüyorsun. Birşey lazım olsa ona hâkim olamıyor, iki eli olanlar gibi işi tamamlayamıyor. İki ayağın yaratılmasındaki hikmetler açıktır.

Ses aletlerinin hazırlanmasındaki hikmetleri düşün! Hançere ses borusu gibi; dil, dudaklar, dişler, ağız harfleri üretecek şekilde planlanmış. Görmüyor musun dişlerden biri düşse veya çoğalsa konuşmada nasıl da eksiklik ortaya çıkıyor!

Hançeredeki diğer menfaatlere, nefesin akciğere girmesi için nasıl planlandığına dikkat et! Sürekli alınan hava sayesinde kalp nefes alır. Dilin lokmayı ve içilen şeyleri ağız içinde çevirme ve yönlendirmesi, dişlerin aynı şekildeki yardımı, dudakların ağızda olanı tutma ve çiğnemeye yardım etmesi, yine dudakların insanın arzu ettiği ölçüde sıvı içecekleri kontrollü bir şekilde mideye göndermesi, ağız kapısının iki kanadı gibi vazife görmesi, bütün bunlar açıkça gösterir ki, insana ihtiyaçlarını karşılama ve yararına olan hareketleri gerçekleştirme için verilen bütün azalar Aziz ve Alîm olan Allah tarafından bilerek ve takdir edilerek verilmiştir. Bunlardan biri eksik ya da fazla olsa bozar, karıştırır.

İnsan beyni hakkında keşfedilenleri düşün, onun korunması için üst üste tedbirler alınmıştır. Kafatasıyla uygun şekilde kaplanmıştır. Üzeri saç ile kaplanarak güzelleştirilmiş, sıcak ve soğuk gibi eziyet verecek şeyler uzaklaştırılmıştır. Böylece

beyin—kudret ve azametini tesbih ederim—Allah Sübhanehu'nun ilmiyle önemine layık şekilde bir kale gibi korunmuş, hikmetin ve sanatın güzelliği sayesinde güzellik kaynağı haline gelmiştir.

Göğsün gerisinde kalbin saklanmasına bak! Sanki ona bir zırh giydirilmiş, üzeri örtülmüş, iki tarafı sağlam bir kale içine alınmıştır. Layık olduğu şekilde şerefine binaen üzerinde ayrıca bir et tabakası ya da sinir bulunmaz!

Boğazda yaratılan iki menfezin hikmetine bak! Onlardan biri hulkum, havanın akciğere ulaşmasını sağlar; diğeri yemek borusudur, gıdaları mideye götürür. Hulkum üzerinde yarattığı tabaka, yemeklerin akciğeri gitmesine engel olur. Akciğer, harareti yükselip telef olmaması için aksatmadan ve ara vermeden kolaylıkla kalbe hava verir ve alır. Allah bunun gibi birçok hikmet için gökyüzünü temiz hava ile doldurur.

Sonra idrar ve gaitanın atılması için açılan yolları düşün! Şayet onları tutmayıp devamlı akıyor olsalardı insanın hayatını ifsat ederlerdi.

Sonra butlarda etin yoğun bir şekilde çoğaltılmasının hikmetini düşün! Böyle olmasaydı zayıf biri yere oturduğunda sert yer ile vücudu arasında etten bir engel olmadığı için nasıl elem duyarsa, insan her yere oturduğunda aynı elemi duyacaktı.

İnsanın cinsel organının nutfeyi rahime ulaştıracak şekilde planlanmasını düşün! Sinirleri gevşek yaratılsaydı ona şehvet verilmemiş gibi olurdu.

Görmüyor musun bina içinde helaların saklanması ne güzel bir tedbirdir. Aynı şekilde vücutta kaza-i hacet için açılan yol, cesedinin en gizli yerinde örtülmüştür. İnsanın şerefine uygun olarak diğer cinsel organları kapatılmıştır.

Sonra insanın saç ve tırnaklarını düşün! Kısaltıldıkça uzamaları insanın yararınadır. Ayrıca kesilme sırasında birşey hissetmemeleri bir rahmettir. Gerçi insan onları kısaltma zah-

metine katlanır. Ancak ya yaratıldığı şekilde bırakılıp zamanla çirkinleşeceklerdi ya da insan ara sıra kesip kısaltma zahmetine katlanacak ve daha güzel şekilde yeniden yaratılacaklardı.

Saçların gözlerde bittiğini düşün, muhakkak kör olurlardı; ağızda bitseydi, yeme içme zehir olurdu. Avuç içinde bitse dokunma hissi zayi olurdu. Cinsel organda bitse cima lezzeti olmazdı. Herşeyin tedbirini gören Zat'ın kudretiyle ihsan ettiği nimetlerin güzelliğine bak!

Yaratılışta herşey nasıl da doğru bir yol üzere hata ve zarardan sakınarak gerçekleştirilmekte... Sonra insanın fıtratına konulan yeme, içme, şehvet gibi ihtiyaçlara bak! Nasıl da sağlam bir tedbirle insan vücuduna yerleştirilmişler! İnsan tabiatına bu ihtiyaçlar için açlık ve susuzluk gibi tahrik edici, teşvik edici arzular verilmiştir. Yeme ve içme isteği onun hayatta kalması için, uyku bedenin istirahati için, şehvet neslin devam ve bekası için zorunludur. Şayet yeme içme insanın kendi bilgisine bırakılsaydı, tabiatına uygun birşey bulamaz, zaruri sebepler araya girer, yemek yiyemez, zayıf düşer ve helak olurdu. İlaca ihtiyacı olduğu halde ilaç içmeye fıtrî bir meyli bulunmayan insanın onu reddedip, sonunda hastalanıp ya da öldüğü gibi...

Aynı şekilde uykuya girmek insanın iradesine bırakılsaydı, bazı önemli işleri onu meşgul eder, çok çalışmak ve yorgunluktan helak olurdu. Yine evlilik sadece çocuk yapmaya bağlanmış olsaydı, çeşitli meşgaleler araya girer nesil kesilirdi. Fıtrata konulan tahrik edici hislerle çok farklı faydaların husulü için insanı harekete geçmeye zorlamaktadır. İlahî rahmet ve hikmetin güzelliğine bak!

İnsanın kuvveleri sağlam ve acayip bir şekilde nasıl tertip edilmiştir?

İnsan bedeni, bir padişahın içinde maiyetiyle birlikte oturduğu bir saray gibidir. İnsanlardan bir kavim orada yemek yiyorlar. Biri halkın ihtiyacını karşılamak için su getiriyor, diğeri

ihtiyaç için ayrılmış ve hazırlanmış şeyleri tutuyor, başka birileri istenilen şeyleri hazırlıyor, bir diğeri evde biriken atıkları, çöpleri çıkarıyor.

Bu misalde melik, sonsuz ilim sahibi yaratıcı—azametini tesbih ederim—Allah'tır. Melikin evi, insan bedenidir. Maiyet azalardır. Kavim dört kuvadır. İnsanda nefsin yerini tutan, fikir, vehim, akıl, hafıza, öfke vb sıfatlardan yalnızca hafıza eksilse hali nice olur! Lehinde ya da aleyhinde olan şeyleri, eline gireni çıkanı, görüp işittiğini, söylediklerini ya da kendine söylenenleri, kendi iyiliğine olan şeyleri, kendine zararlı şeyleri, kârını zararını aklında tutamasa ne hallere düşer. Evinin yolunu bulamaz, çalışsa derslerini öğrenemez, yazdığından faydalanamaz, başından geçeni anlamaz.

Allah Sübhanehu ve Teâlâ'nın unutma ve hafızayı nasıl yarattığına bak! Her ikisi birbirine zıt olmasına rağmen insanın maslahatı için verilmiş birer ölçüdür.

Canlılar içinde sadece insana verilen utanma duygusuna bak! Şayet utanma duygusu olmasaydı hayatın zorlukları artar, birçok ihtiyaç karşılanamaz, birçok çirkinlik örtülmez, birçok güzellik anlaşılamazdı. Emanetin iade edilmesi, annebabaya hürmet edilmesi, utanç verici işlerin bırakılması gibi hayâ sebebi ile yapılagelen birçok iş terk edilirdi. Bak bu sıfatlarla hayâ nimeti ne muazzam bir mevki kazanmıştır.

Allah'ın insana verdiği ve onu hayvanlardan ayıran konuşma nimetine bak! Onunla düşüncelerini ifade eder ve başkalarına bildirir. Aynı şekilde yazı nimetini ihsan etmiştir, mazinin haberlerini hazır zamanda yaşayanlara onların haberlerini de atide gelecek nesillere bırakır. İlim ve edebiyatı yazıyla ebedileştirir. İnsanlar kendi aralarında cari olan hesap ve muameleleri yazı aracılığıyla öğrenirler. Yazı olmasa bazı zamanlara ait bilgiler, faziletler ve edebiyat kaybedilir, insanların işlerinde eksiklikler çoğalırdı.

Eğer dersen, bu sözlerin normal değil, söz ve yazı insan ile

elde edilir, Arap, Hint, Rum ve sair ırklar arasında yazı farklıdır. Aynı şekilde kelamın ıstılahları da farklıdır. (Nasıl Allah'ın ihsanı olabilir?)

Ben de derim ki: Yazıdan her ne elde edilmiş ise, elin, parmağın, avucun yazı yazmak için hazır halde yaratıldığı için, her işin doğru şeklini gösterme özelliği olan fikir ve akıl verildiği için elde edilmiştir. Bunlar insana ait fiiller değildir. Bu nimetler verilmese insan ebediyen birşey yazamazdı. Bu nimetleri ihsan eden Zat'ın azametini tesbih ederim.

Aynı şekilde lisan ve konuşma tabiatı ve mürekkeb zihin verilmeseydi ebediyen konuşma olmazdı. Nimetlerini böyle ihsan eden Zat'ın azamet-i kudretini tesbih ederim O ne yücedir!

Sonra insanın kendine eza veren şeyi def ettiği öfkenin hikmetine bak! İnsanı kendine faydalı olan şeyi celp etmek için koşturan hasede bak! İnsan bu iki haslette itidalli davranmakla yükümlüdür. İnsan bunlarda sınırı aşarsa şeytan rütbesine iltihak eder, özellikle öfkesini zarardan korumakla sınırlamayı bilmelidir. Haset, gıpta ile sınırlandırılmalıdır, yoksa o başkasına zarar verme iradesinin dışında bir menfaat sağlamaz!

Her ne verilmiş, her ne engellenmiş ise insanın maslahatı için olduğuna dikkat et! Sözgelimi emel dünyanın imarı ve neslin devam ettirilmesi için verilmiştir. Zayıfların kuvvetlilere muhtaç olması, yine aynı sır içindir. Şayet insanlar ilk yaratılışlarında zayıf yaratılsalardı, dünyayı imar edip yerleşmek için kuvvet bulamazlar, bir alet elde edemezler, bir yere sığınamazlardı. Emel halen yaşayanların çalışmasına sebep olur, gelecek nesillerin yararlanacağı şeyler bırakırlar. Böylece kıyamete kadar insanlar birbirine varis olurlar. İnsana ecelinin, ömrünün nereye varacağının gizlenmesi onun yararınadır. Ömrü kısa olan biri ecel saatini bilseydi ne neslin varlığı, ne arzın imarı, ne de başka birşey hayatta onu mutlu ederdi. Şayet uzun bir ömrü olduğunu bilse şehvete dalar, hududunu aşar,

helak edici işlere girer, hiçbir nasihat onu durduramaz, kendini helak olmaya zorlardı. İnsanın ömür müddetini bilmemesi onun yararınadır, ölümün hücumundan korkarak şaşar, ölümünden önce salih amele sarılır.

İnsanın yararlandığı şeylere bak! Yararına olan şeyler, sığındığı şeyler, birbirinden farklı yiyecekler, farklı renkte parlak meyveler, onu taşıyan farklı binekler... Dinlerken zevk aldığı kuşlar, onu dileğine kavuşturan sahip olmakla övündüğü madenler, cevherler... Sağlığını korumak için kullandığı ilaçlar... Ekin ektiği, yükünü taşıtıp etini yediği hayvanlar, çiçekler, rayihasından yararlandığı güzel kokular, çeşit çeşit elbiseler, onda yaratılan akıl ve anlayışın meyveleri... Bütün bunları Allah insana niçin vermiştir? Hangi gayeyi takip etmektedir?

İnsanların mülk edinmede ve ondan yararlanmadaki ihtilafları, zenginlerin fakirlerden ayrılması, bu dünyanın imar edilmesi içindir. Ancak insanlar çoğu zaman bu durumu bahane ederek kendilerine zarar verecek işler yaparlar, çocukların kendilerine zarar verecek işler yaptıkları gibi. Ne kadar hikmet ve latife sayılsa bunların tamamı dünya hayatının güzelleşmesi ve kıyamete kadar bekasını sağlamak içindir. Bu nimetler sayı ve sınır altına girmez ve hakikatlerinin son hududu bilinemez! Bunlar ancak ilmi ve rahmeti herşeyi kuşatan, herşeyin adedini takdir eden Hakîm olan Allah'ın ilmindedir.

Kâinatı bina eden Allah Sübhanehu ve Teâlâ insanı şerefli kılmış ve ikramına mazhar etmiştir. "Ve andolsun ki; Âdemoğlunu kerem sahibi (şerefli) kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Ve onları helal şeylerden rızıklandırdık. Ve onları yarattıklarımızın çoğundan fazilet (açısından) üstün kıldık."[36]

İnsanı şereflendiren ve keremini artıran şey akıldır. Akıl insanı hayvanlık mertebesine düşmekten korur ve melekler âlemine yükseltir. Yarattığı şeylere bakıp onlardan deliller ge-

[36] İsra, 70.

tirerek vücudunu bina edeni, kendinin yoktan tasarımını yapıp icat edeni tanıtır. Kendi nefsine verilen emanet ve hikmet ile Allah'ın sıfatlarını anlar.

"Ve kendi nefislerinizde de... Yine de görmüyor musunuz?"[37]

İnsan kendine emanet verilen akla baktığında, kendini yaratanın, tasarlayanın, vücudunu bina edenin, azalarını tasvir edenin Allah olduğunu gösteren en büyük delilin akıl olduğunu görür. Gerçi akıl insan nefsinde gizlidir ve tarifinden aciz kalınmıştır.

İnsan akla bakar, akıl nasıl tedbir alır, ilim denilen şeyin aslı nedir, bilgi akılda nasıl durur, akıl hikmeti nasıl görür, zarar ve menfaatin arasını nasıl ayırır anlamaktan acizdir.

Aklın vücudu gizlidir, şahsen görülmemiş, hissen işitilmemiş, tadı ve kokusu alınmamış, dokunulmamış, sureti idrak edilmemiştir. Buna rağmen akıl amirdir, emrine itaat edilir. Ümit eder, düşünür, gaybı görmeye çalışır, işler için endişelenir, göz için daralan yerler onun için açılır, her zaman sınırları zorlar,—delillerden yola çıkarak—gayba inanır.

Allah-u Zülcelal Hazretleri semavat ve arz arası ile altında ve üstünde bulunan âlemleri perdelediği halde, sanki akıl, gözüyle görüyormuş gibi bunlar hakkında açıklamalarda bulunur.

Akıl hikmetin mahalli, ilmin madenidir. İlmi arttıkça anlayışı ve kuvveti artar. Vücut azalarını harekete geçirmek için emirler verir. Neredeyse himmetten kaynaklanan hareket ile sürat-i itaaten kaynaklanan hareketin hangisinin önce olduğunu birbirinden ayıracak hale gelir.

Şayet ilmi, tedbiri, hikmetine rağmen himmet önce ise nefsini tanımaktan acizdir. Nefsini nefsi ile tavsif etmek mümkün olmadığı zaman, sözden ziyade onun heyeti onu tavsif eder.

[37] Zariyat, 21.

Akıl müslimdir. Kendi nefsinin cahili olsa da ilim onu tavsif eder. Nefsini bilmemekle beraber, âlimdir, hikmet sahibidir. Tedbirin latifelerini ve sanat inceliklerini birbirinden ayırır.

İşler yürür, akıl işin akıbetini düşünerek tedbirler alır, temsil eder. Kendi nefsini bilmediği halde ihtilaflı işler için yol gösterir. Kendisi terkip edilmiş, yaratılmış, tasavvur edilmiş, planlanmış, boyun eğmiş olduğu halde aldığı tedbirleri bilir, iyiyi kötüden ayırır. Hikmet ve basiret sahibi olduğu halde aciz ve alçaltılmıştır.

Birşeyi hatırlamak ister ama unutur, unutmak ister hatırlar. Sevinmek ister, hüzünlenir; unutulmak ister, hatırlanır. Uyarmak, ikaz etmek ister, uyarılır, görmezden gelinir. Bütün bunlar onun mağlup ve aciz olduğunu gösterir. Akıl ilmiyle beraber bildiği şeylerin hakikatinden cahildir. Tedbir almakla beraber, bunun ne kadar işe yarayacağını bilmez.

Konuşur ancak ağzından harflerin düzgün bir şekilde nasıl çıktığını bilmez. Nazarının nereye kadar ulaştığını, basiretin nasıl oluştuğundan habersizdir.

İnsanı nasıl idrak ettiğini bilmez, kuvvetinin sınırlarını, iradesinin ve himmetinin nasıl oluştuğunu bilmez. İlmiyle delil getirir, bilmediği şeyin hakikatini inkar eder. Mükemmel bir sanatla masnu ve parlak bir hikmet olmakla, ilim, irade sahibi, Aziz ve Celil bir Allah'ın sanatı olduğunu gösterir.

Sonra insanda tabiatına uygun bir heva-istek-nefis yaratılmıştır. Nefis aklın nurunu kullanıp onun emirleri dairesinde hareket ederse selamet yoluna ulaşır, cenneti kazanır. Aklı nefsin arzularını karşılamak için kullanırsa, ahirette kendisini mükâfat, mahrumiyet ve ceza beklerken işin aslını öğrenmekten mahrum kalır, başka birşey düşünemez.

Aklın insan için sanatlı işler yapma ve kadri ölçüsünde sanatı takdir etme ve zihninde düşünme, hayal etme, derin düşünce yoluyla bilinmeyene ulaşma—yeni hükümler çıkarma—bütün zamanlara ve ümmetlere ait güzel ahlakın incelik-

lerini tanıma, âkil ve fazilet sahibi önderlerin güzel bulduklarını güzel bulma, çirkin bulduklarını kötülemeyi tabiat haline getirme gibi güzellikleri vardır.

İnsanın insanda yaratılan bilgilerle nasıl şereflendiğine bak! Gerçekten kaplar içine konan şeylerle şereflenir. İnsanların kalpleri—azametini tesbih ederim—Allah Sübhanehu'nun marifetiyle dolduğunda aynı şekilde şereflenir.

Kâinatı bina eden Zat'ın ilmi, iradesi ve hükmü bu dünyadan başka bir dünya yaratmayı dilediğinde, insanlar o âlemin hükümlerini akıl kuvvetiyle anlayamazlar. Ancak Allah Sübhanehu insanlara verdiği akıl nurunu risalet nuru ile tamamlar. Onlardan taat ehli olanları müjdelemek, isyankârları uyarmak için peygamberleri gönderir. (Allah'ın selamı yüce şahsiyetleri üzerine olsun.) Vahiy ile onlara yardım eder, ahireti akıllarına yaklaştırma ve kabul etmelerini sağlama için onları hazırlar.

Allah katından gelen vahyin nuru, aklın nuru ile kıyaslandığında yıldızın ışığına karşı güneşin nuruna benzer. Vahiy insanlara dünyada akıllarıyla idrakından aciz kaldıkları yollarda mürşit olduğu gibi, ahiret işlerinde de rehberleri olur. Bir vasıta olmadan, inanılması ve anlaşılması vacip olan kadarıyla peygamberlerin verdikleri haberler, Allah-u Teâlâ tarafından doğrulanmadan insan aklı o yolda ilerleyemez. Allah'ın insanlar üzerindeki nimeti vahiy ve risalet nuruyla tamamlanır, insanın şerefi ortaya çıkar, insanlar üzerinde hüccetini sağlamlaştırır.

Vahiy ve risalet nurlarını kabul etmekle faziletlenen yüce şahıslar sayesinde insanoğlu ve Âdem neslinin kazandığı şerefe bak! Sonra vahiyle gelen güneş gibi parlak şeriatlar ve yıldız ışığı gibi akılların nuruyla insan zafer kazandı, böylece dünya hayatında Allah tarafından güzel akıbet dilenenlerin saadeti, yalanlayanların şekaveti tamamlanmış oldu.

Sonra Allah-u Teâlâ insanı uykusunda rüya görme nimeti ile özel kıldı. Ya da uykuya benzer bir halet içinde gözüne

bazı misaller gösterdi. Beklenmedik zamanlarda müjdeleyen, ikaz eden, bildiği cinsten misaller ve işaretler gösterdi. Bütün bunlar insanı onurlandırmak ve ibadette kalbine ve azalarına doğruluk kazandırmak için taraf-ı ilahiden verilmiş birer hediye ve ikramdır. Zira insan akıbeti hakkında Allah'ın sadece kendisine bilgi verdiği bir kısım işler ile kendisine takdim ve tavsiye edilen işlerin ekserisinde doğruluk göstermiştir.

Kuşların yaratılışında açılan hikmet kapısı

"GÖĞÜN BOŞLUĞUNDA Allah'ın buyruğuna boyun eğerek uçan kuşlara bakmıyorlar mı? Onları Allah'tan başka tutan kimse yoktur. İnanan millet için bunda dersler vardır."[38]

Allah sana merhamet etsin, bil ki!

Allah kuşları yarattı ve uçabilsinler diye hafif olmalarına hükmetti. Hayatlarını sürdürmeleri için gerekli bütün ihtiyaçlarını yarattı. Esneklik ve sertlikte ya da ikisi arasında uzuvlarını onlara uygun şekilde taksim etti. Her uzvuna uygun gıda sevk etti.

Kuşlara yürümeleri ve uçmak için yüksek bir yere çıkmalarına yardımcı olan elsiz iki ayak yarattı. Ayakların alt kısımları kuşun yere iyi yapışması için geniş yaratılmıştır. Ayak parmaklarının bir kısmı, ayak derisine nispetle daha ince ve sert bir deriden yaratılmıştır. Ayaklarının cildi, sıcak ve soğuktan

[38] Nahl, 79.

korumak için tüye ihtiyacı olmayacak şekilde gerçekten sert ve sağlamdır. Bunda kuşlar için bir güzellik vardır. Kuş yem toplamak için çokluk la çamurlu yerlere girer, şayet ayakları tüyle kaplı olsaydı ıslanacak, çamurla batacak, uçarken ağırlık yapacaktı. Allah kuşlar için layık olmayan yerlerde tüy yaratmamış, uçmalarını kolaylaştırmıştır.

Kuşlara uzun ayaklar verilmemiş, gıdalarına kolayca ulaşabilmeleri için uzun bir boyun verilmiştir. Şayet ayakları uzun ve boynu kısa olsaydı, gerek karada gerekse denizde kolayca yem toplayamayacak, göğsü üzerine düşecekti. Gagalarının ve boyunlarının uzun yaratılması sayesinde yemlerini kolaylıkla toplarlar.

Uçarken kolaylıkla havayı yarabilmesi için göğüs kemiği yarım daire şeklinde tüylerle kaplı şekilde yaratılmıştır. Aynı şekilde kanatlarının uç kısımları uçmalarına yardım edecek şekilde daire şeklindedir.

Kuş cinslerinin her birine kendi rızkını toplamaya uygun bir gaga verilmiştir. Gıdasını karşılamak için toplama, yeri kazma gibi işleri rahatlıkla yapar. Onlardan yırtıcı kuşların parçalamak için özel pençeleri vardır. Yaban ördeğinde olduğu gibi bir kısmına toplayacağı şeylere uygun olarak sağlam ve geniş bir gaga verilmiştir. Diğer bir kısmının gagaları yeşillik yemeleri için uygundur, bir kısmının gagaları kazmaya elverişli şekilde kemik gibi sert ve uzundur. Kuşların dışında kalan diğer hayvanların dişlerine karşılık bunlarda sık kullanmak zorunda oldukları kemik benzeri gagalar vardır.

Allah—azametini tesbih ederim—kuşun kanatlarına tüyleri sağlam bir şekilde yerleştirmiştir. Sert ciltlerine uygun bir şekilde parça parça tutturmuştur. Zira kuşlar çokça uçarlar ve hareket ederler. Uçma zor bir hareket olduğu için tüylerin kavi bir şekilde yerleştirilmesi gerekir. Tüyler kuşları soğuk ve sıcağın zararlarından korurlar ve uçmaya yardım edecek şekilde arasından havanın geçmesine uygun olurlar. Ayrıca ku-

şun bedeni bir elbise gibi onu koruyan ve güzelleştiren tüylerle kaplıdır.

Islanmanın kuş tüylerini bozmaması onlarda görünen hikmetli yaratılışın bir başka güzelliğidir. Bir kir pas isabet etse birden titrer, üzerinden atar; ne kirlenir ne bir pislik bulaşır, eski güzelliğine ve hafifliğine geri döner. Doğum için ve artığını çıkarmak için aynı menfezi kullanması ona hafiflik sağlar.

Kuyruğunda uçuş sırasında dengesini sağlayacak şekilde tüyler yaratılmıştır. Eğer kuyruk olmasa uçuş esnasında kuşun kanatları sağa sola eğrilir dururdu. Kuşun kuyruğu seyir esnasında gemilerin dengesini sağlayan direk gibidir. Kuşlar hayatlarını korusunlar diye tabiat olarak ürkek yaratılmıştır.

Yiyeceklerini çiğnemeden yutarlar, bir kısmı sert gagalarını bir bıçak gibi kullanır, yiyecekleri etleri parçalayıp yutarlar, göğüslerindeki hararet sayesinde üzüm çekirdeği gibi yiyecekler eritilir. Oysa üzüm çekirdeği sair hayvanların karnından bütün olarak çıkar.

Kuşlar yumurtadan yaratılır, vücutları uçuş sırasında ağırlaşmasın diye doğurmazlar. Şayet yavruları göğüslerinde yaratılmış olsa yaratılış tamamlandıkça ağırlaşacak, anne kuşun uçması imkânsız hale gelecekti.

Herşeyin yaratılışının ona layık bir hikmetle planlandığını görmüyor musun? Kuluçka dönemlerinde yumurta üzerinde yatmalarını onlara kim ilham ediyor? Taneyi yutup kursağına aldıktan sonra yavrusuna gelip, onun ağzına lokma halinde vermeyi kuşa kim ilham etti? Kuşun ne geleceğe dair bir fikri, ne işin sonunu düşünmek gibi bir derdi vardır. İnsanlarda olduğu gibi yavrusu hakkında izzet ve şeref kazanma, güzel bir nam bırakma emeli de taşımaz. Hal böyleyken bu işler kesin olarak—azametini tesbih ederim—Allah Sübhanehu'nun ilhamı değil midir?

Otları, çalıları taşıyıp kuluçka için uygun bir yerde yuva yapmayı ilham ettiği gibi dişi kuşlara yumurta taşımayı nasıl

ilham ettiğini görmüyor musun? Yumurta kuluçka süresince sanki beşikteymiş gibi güvenli ve doğuma hazır bir yerde tutulur.

Güvercinlere kuluçka süresinin sona erdiğini ve yavruların yaratılışının tamamlandığını nasıl ilham ettiğini görmüyor musun? Güvercin yumurtayı kırıp canlı yavruyu çıkarır, bozuk yumurtayı bırakır. Yavrusunu beslemesi için yaptığı ilhamın güzelliğine dikkat et! Güvercin önce gagasıyla yavrunun ağzına midesinden süte benzer bir madde akıtır. Onunla kursağını hazma hazır hale getirdikten sonra, kendi kursağında pişirdiği taneli gıdaları verir, yavrunun kursağını doldurıncaya kadar gider gelir. Şayet ona sağlam taneleri verse yavru hazmedemeyecek, vücudu zayıf düşecekti. Baksana bütün bu işler kuşların kendi işleri ve hikmetleri olabilir mi?

Yumurtadan çıkan yavruları korumak için nasıl himaye ettiğini görüyorsun! Başka şekillerde yaratılan kuşların her biri yine farklı hikmetler taşır. Bir tek kuş türünde ilahî kudretin ne kadar sınırsız olduğunu öğretir. Her halin bir hükmü var ve her hüküm için bir maslahat gözetilir. Sözgelimi tavuklarda güvercinlerde olduğu gibi yavrularını besleme kabiliyeti yoktur. Ancak tavuk yavrularına yumurtadan çıkar çıkmaz gıdalarını yutma kabiliyeti verilmiştir.

Erkek ve dişi güvercinlerin kuluçka dönemindeki hallerini görüyorsun, nasıl da yumurtaların sıcaklığını korumak için çalışıyorlar. Sanki yumurtaların soğuması durumunda onların bozulacağını biliyorlar, iki arkadaş biri diğerini takip edip nöbet değiştiriyorlar. Bu tedbir olmasa yumurtalar bozulur, güvercin nesli kesilirdi.

Sonra yumurtayı düşün! Allah ne kadar hikmetler takmış. Onda yapışkan ve akıcı bir kısmı sarı bir kısmı beyaz bir su bulunur. Bu suyun bir kısmından yavrunun organlarını inşa eder, diğer kısmını ona gıda yapar. Yumurtanın içine yavruya hayat verilince kabuğu kırıncaya kadar gerekli olan havanın konul-

ması gibi tedbirlerdeki acayip hikmeti görüyorsun! Kapalı yumurtanın içine ileride yavru olgunlaştığında ihtiyacı olan gıdayı ve havayı koyma ve yumurtayı kırıp içinden çıkma gibi acayip işler, yumurtanın ya da tavuğun düşüncesi olabilir mi?

Sonra bak, kuşların kursakları nasıl da hikmetli yaratılmıştır! Yem borusu taşlığa ulaşana kadar dardır. Yem oradan ancak azar azar geçebilir. Buna uygun olarak kuş, gıdasını tane tane alır. Yoksa gıdanın taşlığa ulaşma vakti uzardı. Bu hal kuşa eziyet verecek şeylerden kaçınma ve tane toplamaya aşırı hırsıyla birlikte uygun olmazdı.

Kursak kuşun göğsüne bir yem torbası gibi asılmıştır. Bulduğu yiyecekleri süratle oraya depolar, daha sonra yavaş yavaş taşlığa aktarır.

Kuşların yavrularına gıdalarını ağızlarından kolay bir şekilde aktarmalarındaki güzelliği düşün, kuşların kanatlarına bak onları ince iplikle dokunmuş elbise gibi bulursun! Kanat, etrafı yumuşak tüylerle sımsıkı sarılmış, sert, içi boş ve kırılması zor teleklerle örülmüştür. Bunlar biri diğerine tel tele, saç saça bağlanmıştır. Kanatlar açıldığında onu yayılmış bir kumaş gibi bulursun! Hava, kanadı bozup dağıtmadan tüyler arasından süzülür, uçuşunu sağlayacak şekilde bir ağırlık sağlar. Kanada eklenen tüylerin ortasında sert kuru sabit bir direkçik bulunur, tüyler saç şeklinde onun üzerine dokunur, sertliği kanadı muhafaza eder, şayet böyle olmasa sert havayla karşılaşan tüyler dağılır. Bu direkçikler sert olmakla birlikte kuşun uçuşuna yardım etmesi için içleri boş olarak yaratılmıştır.

Uzun bacaklı kuşların yaratılışındaki hikmetlere bak! Onlar ekseriya sulak yerlerde yem toplarlar. Başlarının üzerinde sanki bir gözetleme aleti vardır. Onunla suyun içindeki her hareketi değerlendirir, ihtiyacına yarar birşey gördüğünde sessiz bir iki adım atıp onu yakalar. Şayet ayakları kısa olsaydı avına doğru ilerlerken karın bölgesi suya batacak, kuş çırpınacak, çıkan sesten ürken av kaçacaktı.

Serçeler ve diğer kuşlara dikkat et! Gün boyunca rızıkları peşinde koşarlar, rızkı bir yerde topluca bulamazlar. Bu onlar için Allah'ın koyduğu bir yaratılış kanunudur. Rızıkları için koşturma onların yararınadır. Şayet kuş kolayca gıdasını bulsaydı, yer, yüzü üstü yatar, kalkmaz, ağırlaşır, uçmak zorlaşır, büyük su kuşları gibi dışkısını çıkaramaz hale gelirdi. Bu kuşlar karınları doluncaya kadar çokça balık yerler, ağırlaşıp uçamaz hale gelince de yediklerini kusmak zorunda kalırlar. İnsanlar da aynı şekildedir, onlar da rızıklarını çalışmadan hazır bulsalardı, bütünüyle boşta kalacaklar, büyük bir fesada düşeceklerdi.

Kuşların çeşitlerine bak! Baykuşlar ve yarasalar gibi bir kısım kuşlar sadece geceleri çıkar. Yarasaların havada yaşamaları kolaylaştırılmış, sivrisinek ve kelebek benzeri canlılar hava sofrasında, kendisine en yakın yerde ona rızık olmuştur. Zira arzın üzerinden gıdasını toplamak için güneş ışığından yararlanamaz.—Hakkında tecelli eden rahmetin güzelliğine bak!—Güneş ışığında saklanmak zorunda olduğu için Allah ona havada yaşamayı ilham etmiş, kelebek ve benzeri canlıları da rızık olarak ayağına getirmiştir.

Yarasanın özellikleri bunlarla sınırlı değildir. Ona yerde yaşayan doğurgan hayvanlar ve diğerleri gibi ağız ve diş vermiş, ayrıca uçma kudreti ihsan etmiştir. Böylece—azametini tesbih ederim—Allah Sübhanehu uçma kudretini bir tek tür ile sadece kanatlı canlılarla sınırlamadığını göstermek istemiştir. Kuşlardan ayrı olarak Allah yarasaları uçabilecek şekilde yarattığı gibi, deniz yüzünde uzun mesafeleri uçabilen balıklar da yaratmıştır. Bunları yaratan ilim ve kudretin sahibi Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederim.

Bak erkek ve dişi güvercinler, kuluçka döneminde nasıl da yardımlaşıyorlar! Kuluçkada yatanın gıdaya ihtiyacı olduğu zaman nöbeti diğeri devralır. Allah—sanki her ikisine çocuk bakımını öğretmiştir—gıda aramak için çıktıklarında yumur-

talardan ayrılık süresini uzatmazlar. Öyle ki yumurta üzerinde uyuyabilmeleri için bu sürede dışkılarını karınlarında biriktirir, iyice zorlandıklarında bir defada boşaltıp geri dönerler.

Erkek güvercinin dişisini, yumurtlama zamanı yaklaştığında nasıl koruduğuna dikkat et! Yumurta için hazırlanan yerden başka bir yere yumurtlar korkusuyla dişinin yuvanın dışında kalmasına engel olmak için nasıl takip ettiğini, nasıl gagaladığını görüyorsun. Yavru yumurtadan çıktıktan sonra ona nasıl şefkat gösterip ihtiyacı olduğu sürece, büyüyüp tane toplamaya başlayıncaya ve anne-babasına ihtiyacı kalmayıncaya kadar beslemek için bak nasıl çabalıyorlar! Yavru bir düşmanla karşı karşıya kaldığında yavrunun kurtulması için kendisini tehlikeye atmasına dikkat et!

Allah yırtıcı kuşlarda onlara yetişmek isteyenin güç yetiremediği yüksek bir uçma sürati yaratmıştır. Pençelerinin kudreti, gagaları ve tırnaklarıyla uyumludur. Ağız pençesini uzun kesme bıçakları gibi kullanır. Avını çengel şeklindeki ayak pençeleri ile taşır. İhtiyacını pençe kuvvetiyle elde eder.

Su kuşuna suyun içinde ona verdiği kuvvete bak! Ona nasıl da yüzme kuvveti vermiş. Rızkını suyun karnından çıkarmak için ona nasıl dalma kuvveti vermiş. Allah Sübhanehu kuşların her bir sınıfına gıdasını elde etmek için layık olan şeyi ihsan etmiştir.

Hayvanların yaratılışında açılan hikmet kapısı

"ATLARI, KATIRLARI, EŞEKLERİ size bir süs ve binek olarak yarattı."[39]

Allah sana ve bize kolaylaştırsın! Kardeşim bil ki!

Muhakkak Allah hayvanları bu ayetin dikkat çektiği gibi kulların yararlanması ve minnet duymaları için yaratmıştır. Hayvanların vücutlarında sağlam kemiklerin üzerini et ile kaplamış, kaslar ve damarlarla sağlamlaştırmış, organların birini diğerine bağlamıştır. Et tabakasını ne iyice yumuşak ve gevşek yaratmış, ne de taş gibi sert yaratmıştır. Hayvanının bedenini, vücudunu tamamen kaplayan bir deri ile sağlamlaştırmıştır. Zira hayvanı taşıma ve çalışma için kuvvetlendirmek istemiştir.

İnsanların ihtiyacını anlayacak şekilde işitme ve görme sıfatı vermiştir. Şayet kör ve sağır olsalardı insan hayvanlardan yararlanamaz, hiçbir isteğini hayvana iletemezdi. Allah yine

[39] Nahl, 8.

hikmeti ve rahmetiyle insanlara boyun eğsinler diye hayvandan akıl ve fikri esirgemiştir. İnsan bir yük taşımak ya da bir alete koşmak için çalıştırmak istediğinde ona itiraz etmesin.

Allah-u Teâlâ insanın hayvanların yardımı olmadan işlerini görmeye güç yetiremeyeceklerini bilmektedir. İnsanlar kendi işlerini kendileri görmekle mükellef tutulsalardı, bunun için çok çalışacak, kuvvetlerini tüketeceklerdi. Kabiliyetli oldukları çeşitli sanatlara ve vazgeçemeyecekleri işlere çalışmak için vakitleri kalmayacaktı. Aynı şekilde ilim ve edep ile fazilet kazanma için fırsat bulamayacaklardı. Bedenleri yorulacak, rızıkları daralacaktı. Hayvanların insanın hizmetine verilerek bu ihtiyaçların karşılanması insan için büyük bir nimettir.

Canlı türlerinin yaratılışına dikkat et, her bir sınıfın yararına olan şeyler nasıl da hazırlanmış! Sözgelimi insanoğlunun yapmaya güç yetirdiği sanatlar, kazandığı ilim ve diğer faziletlerle onlarsız hayatını sürdüremeyeceği bina yapma, dokumacılık, marangozluk gibi meslekler için gerekli olan akıl, zihin, fikir insana verilmiştir. İnsan için eşyaları tutmaya elverişli ve çeşitli sanatları icra etmeye uygun parmakları olan bir el verilmiştir.

Et yiyicilere hayatını avcılıkla sürdürmesine yardım edecek tarzda—başka canlıların işine yaramayan—pençe, süratle inip kalkma ve parçalayıcı dişler verilmiştir. Et yiyicilere ki onlar bir sanat icrasına ya da avlanmaya güç yetiremezler. Bir kısmına otlak aramak için yapacakları seyahatlere dayanıklı sert tırnaklar verilmiştir. Diğer bir kısmına yük taşıma sırasında yere sağlam basacak şekilde tabanlı toynaklar verilmiştir.

Hayvanlardan et yiyicilerin yaratılışına dikkat et! Onlar için silah ve alet olarak geniş bir ağız, kesici ve öğütücü dişler verilmiştir. Bu aletlerle istediği şeyleri elde ederler. Bütün hayvanlar aynı şekilde avlanmaya uygun yaratılsaydı, şayet otlarla beslenen hayvanların pençe ve köpek dişleri olsaydı avlanma-

yacakları ve et yemeyecekleri için kendilerine lazım olmayan aletler taşımış olacaklardı.

Kurtlara toynak verilseydi, avlanmak için ihtiyaç duymadığı bu organ onların avlanmalarını zorlaştıracaktı.

Her hayvana hayatı için lazım olan organları veren ve vücutlarını ihtiyaçları kolayca karşılayacak şekilde tanzim eden Allah Sübhanehu bak ne güzel yaratıyor!

Dört ayaklı hayvanların yavrularına dikkat et! Nasıl da annelerini tek başlarına bağımsız şekilde bulup takip ediyorlar. İnsanların muhtaç oldukları gibi terbiyeye ve taşımaya muhtaç değiller.Onların terbiyeleri için annelerine insan annelerine verildiği şekilde akıl, ilim, şefkat, tedbir alma, çocuk bakımı için uygun eller gibi azalar verilmese de doğar doğmaz ayağa kalkma, kendi nefsine yetme özelliği verilmiştir.

Bazı kuş yavrularını görürsün! Tavuk ve keklik, yumurtadan çıkar çıkmaz yürümeye ve yem toplamaya başlar. Güvercin yavruları gibi yürüyemeyecek kadar zayıf olanların annelerine, gıdalarını kursaklarına kadar ulaştıracak bir şefkat verilmiştir. İçeceği suyu yavrusunun ağzına fışkırtır. Bu hal yavrusunun tek başına ayağa kalkıp rızkını bulabileceği zamana kadar devam eder.

Lütuf ve hikmetten ölçülü bir şekilde her ne verilmiş ise, her işi hikmetle idare eden Allah Sübhanehu'nun tedbiridir. Hayvanların dört ayak üzerinde dikilmesine ve ikişer ayağı aynı anda kullanarak yürümelerine bak! Şayet önde ve arkada ayakları tek olsaydı yürümeye elverişli olmazdı.

İki ayaklılar bir ayağını ileriye atarken diğer ayağına dayanarak ayakta dururlar, dört ayaklılar sağ tarafında iki ayağını birden ya da sol tarafında iki ayağını birden hareket ettirseler ayakta duramazlar. Çapraz şekilde bir ön bir arka ayak ileri atılırken diğer iki ayağına dayanan hayvan ayakta kalır. Sonra süratli bir şekilde diğer çapraz ön ve arka ayak ileri atılır. Hayvan böylece ilerler.

Gördüğün bu hayvanlardan eşekler yük taşıma ve un öğütme gibi işler için insana boyun eğdirilmiştir. At bu işlerde kullanılmaz.

Deveye gelince şayet isyan etseydi hiç kimse hakkından gelemezdi. Ancak küçük bir çocuğa itaat eder, peşinden gider. Kuvvetli öküzler sahibine itaat eder. Öyle ki insan boyunduruğu boynuna takar, onunla çiftini sürer.

İnsan ata biner, kılıcını ve zırhını yükler. Onunla savaşa gider. Koyun sürüsünü bir çocuk otlatır. Şayet sürü halinde otlamayıp her biri bir tarafa firar edip gitseler onları toplamak ne kadar zor olurdu. Belki de insan bu işten aciz kalırdı.

Bunlar gibi bütün hayvanlar insanların emrine verilmiştir. Ancak hayvanlara akıl verilmemiştir. Bu yüzden insanlara boyun eğerler. Şayet akılları olsaydı insanlardan hiçbirine tabi olmazlardı. Birçok işte zorluk ortaya çıkardı.

Şayet yırtıcı canavarlarda akıl ve düşünce olsaydı insana galip gelirdi. Onları özellikle aç kalıp yiyeceğe muhtaç oldukları dönemde uzaklaştırmak kolay olmazdı.

Görmüyor musun yırtıcı hayvanlar insanlara karşı çekingen yaratıldıkları için kendi mekânlarında korku içinde yaşarlar. Çoğunlukla ihtiyaçları olan gıdaları bulamasalar da insanların meskenlerinden korkar, uzak dururlar. Ancak geceleri inlerinden çıkar, rızık ararlar.

Bu hayvanlar çok kuvvetli ve şiddetli aç oldukları halde insanlardan korkuyor değiller. Belki Allah onları insanlardan men etmiştir. Şayet böyle olmasaydı insanların evlerini kuşatır, onlara dünyayı dar ederlerdi.

Köpeği görmüyor musun, o da bir yırtıcı hayvan olduğu halde sahibinin evini korumak için teshir edilmiştir. Öyle ki bu yolda nefsini feda eder. Uykusunu terk eder. Eziyet verecek hiçbir şeyin sahibine ulaşmasına yol vermez. Sesinin kuvveti ile sahibine yardım eder. Onu uykusundan uyandırıp gerektiğinde nefsini müdafaa etmesini sağlar. Sahibiyle birlikte açlığa

ve susuzluğa tahammül eder. Onu terk edip gitmez.

Köpeğin avlanma ve koruyuculuk yapma tabiatı insanın menfaatine uygundur. Allah onu bir bekçi olarak yaratmış, bunun için gerekli organlarla ona yardım etmiştir. Köpek dişleri, tırnakları, sarkık dili ve kuvvetiyle hırsızları korkutur, hırsızlar onun koruduğu yerden uzak dururlar.

Bak hayvanların sırtları nasıl da dört ayak üzerinde sabit ve düz bir şekilde yük taşımaya ve binmeye uygun bir şekilde yaratılmıştır.

Hayvanlara kolay şekilde döllenmeye uygun organlar verilmiştir. Bunda büyük bir ibret vardır. Şayet başka bir şekilde olsa döllenme imkânsız hale gelir, hayvan nesli kesilirdi.

Hayvanların cesetlerine bak! Nasıl da onları sıcaktan ve soğuktan koruyacak kıllı, bol tüylü bir deri giydirilmiştir. Ayaklarında çatal tırnaklar ve toynaklar yaratılmış, uzun yollarda yara açılması engellenmiştir. Böyle olmayanlar için toynakların yerini tutacak uzun tırnaklar yaratılmıştır.

Hayvanlarda akıl, el, ayak olmaması onların çalışmak için yaratılmış olmasındandır. Yolculukta az bir yiyecek kâfi gelir. Elbiseleri yaratılışça yaşadıkları sürece üzerlerinde sabit kalır. Bir başkası ile değiştirme ve yenileme ihtiyacı duymazlar. İnsan böyle değildir. Akıl, anlayış ve tedbir sahibidir. Bir işle meşgul olduğunda ona teklif edilen işleri yapabilecek organları vardır. Böyle olması hikmetlidir. Zira insan hayır ve şer işlemeye kabiliyetli yaratılmıştır.

Bazen şer görülen şeylerde hayır umulur. İnsanın ihtiyaç duyduğu şeyleri elde etmesi için konulan sebepler onu meşgul etmek için konulmuştur. Her halinde her ihtiyacı yeterli miktarda verilseydi dini de dünyası da bozulur, insan helak olur, nimeti küçük görürdü. Canlıların en büyüğü yeryüzünde fesada uğrardı. Oysa şu haliyle zorluklar içinde aklını kullanarak saadete uğraşması mümkündür.

İnsan mükerremdir. Seçme kabiliyeti vardır. İstediği elbise-

yi giyer, onunla süslenir. Güzelleşir, ondan istediği kadar lezzet alır. Güzelliğini ve cemalini onlarla tamamlar. Arkadaşlarını ve yakınlığından hoşlandığı insanların gözünde değerini artırır. Güzel kokulardan yararlanır. Nefsini canlandırır. Bunlar insan için ayrı ayrı nimet kapısıdır. Hayvanlardan ayrı olarak ona yapılmış birer ikramdır. Hayvanlar bunların hiçbirine ihtiyaç duymazlar.

Bak Allah Sübhanehu vahşi hayvanlara nasıl da kendi cesetlerini gömmeyi ilham ediyor. Tıpkı insanların ölülerini gömdükleri gibi. Onlardan biri öleceğini hissettiğinde cesedini gizleyecek bir mevziiye saklanır, orada ölür. O yüzden vahşi canavarların ve kuşların ölülerine pek rastlanmaz. Onlardan bir parça arasan bulamazsın.

Bu hayvanların cesetlerine rastlanılmaması azlıklarından değildir. Sayıları insandan fazla denilse yeridir. Uzak değil, sahralar; kurt, sırtlan, yaban eşeği, yaban öküzü, dağ keçisi, canavar, deve, hınzır, vahşi sürüngenler ve kuş çeşitleriyle sayılmayacak şekilde doludur.

Her gün bir kısmı yeniden yaratılır. Bir kısmı ölür. Ancak onlara ait çevrede çürümüş bir kemik parçası dahi görülmez.

Vahşi hayvanlara cesetlerini gömmeleri için verilen ilhamın güzelliğine bak! Nasıl bir fıtrat üzerine yaratılmışlar. İnsan bunu ancak akıl ve düşünce yolu ile bulabilir.

At, eşek gibi binek hayvanlarının gözlerini düşün, etraflarını iyice görebilmeleri için öne doğru çıkık yaratılmıştır. Bu sayede ne bir duvara çarpar ne bir çukura düşerler. Birşeye yaklaştıklarında kaçar uzaklaşırlar.

Hayvanlar akıbeti görmedikleri, neyle karşılaşacaklarını bilmedikleri halde hayvanların iyiliğini ve korunmasını isteyen ve onlardan faydalanılmasını planlayan bir iradenin o gözleri tasarladığı anlaşılmaz mı?

Ağızlarına dikkat et! İki dudak verilmiş. Alt dudak, yayılma ve yemlere ulaşacak şekilde uzun ve kalınca, yerden ko-

pardıklarını parçalamaya uygun olarak yaratılmış. Şayet insan dudağı gibi olsalardı yerin bitirdiğinden hiçbir şey yemeye güçleri olmazdı.

Hayvan ilhama mazhar olur, yerden kendine yararlı olanları (gıda olacak şeyleri) toplar, işe yaramaz, gıda olmaz şeyleri terk eder.

Görmüyor musun hayvanlar suyu nasıl da süzerek içerler! Ağızlarının etrafında kıllar yaratılmış. Bu kıllar suyun yüzünde bulunan toz ve çer çöpün ağza girmesini engeller. Suyun yüzünde çırpıntı yaparak bulanıklığı giderir. Hayvan böylece temiz su içer.

Hayvanların kuyruklarıyla ilgili hikmetlere bak, nasıl da yaratılmışlar! Kuyruklar hayvanların cinsel organları üzerinde kıldan yapılmış bir örtü gibidir. Hayvanların kuyruk altı ile göbek arasında dışkı ve idrar yolu olması yüzünden kirlenme çok olur. Buralarda sinek benzeri haşarat toplanır. Bunlar hayvana ciddi rahatsızlık verir. Bunları def etmek için hayvanın eline sinek kovucu kamçı gibi bir kuyruk verilmiştir. Kuyruğu sürekli savurarak kendisine zarar veren canlıları vücudundan uzak tutar. Ön taraftan gelen sinekleri aynı şekilde başını sallayarak uzaklaştırır. Başını ya da kuyruğunu ulaşamayacağı bir yerine sinek gibi bir haşere konduğunda hayvanın o bölgesi şiddetle titrer. Üzerindeki sineği kovar, haşereyi kaçırtır.

İki eli olmadığı için onlardan istifade edemeyen hayvanda bu özellikler rahmetin güzel bir cilvesidir. Onlara iki el yerine dört ayak verilmiş, vücudunu taşıması kolaylaştırılmıştır. Kuyruğun sağlı sollu hareketiyle hayvanın keyiflenmesi yanında uzun yaratılması ve süratli hareket etmesi ayrı bir güzelliktir. Şayet uzun olmasa idi üzerine konan haşerat onu rahatsız edecekti.

Hayvan bir havuza, bir çukura düştüğünde ya da çamura battığında onu çekip çıkarmak için ancak kuyruğundan tutulabilir. Hayvan ile yük taşıma sırasında yükün aşağı inerken

yükün ters dönmesi, boynu üzerine yığılması, gözünü kapatmasını engellemek için yük kuyruğa bağlanır. Ayrıca hayvanın dengesini korumasına yardım edilmesi için kuyruktan tutulur.

Bu ve benzeri yararları takdir edip yaratmayı Hakîm ve Alîm olan Allah'tan başka bilen olamaz.

Filin hortumundaki hikmetlere dikkat et! Hortum elin yerine geçmiştir. Yemini onunla ağzına götürür. Yoksa diğer hayvanlar gibi uzatacak bir boynu olmadığı için arzın bitirdiği hiçbir şeyi yemeye güç yetiremezdi.

Filin yaratılışında boyun olmadığı için ona ihtiyaç duyduğu şeyi alıp yiyebilmesini sağlayan büyük bir hortum verilmiştir. Yarattığı canlıların her ihtiyacını bilen Allah'ın şanı ne yücedir!

Bak hortumu bir kap yapmış, onunla ağzına su taşır, onunla nefes alır. Sırtına almak istediği şeyi kaldırmak ve sürücülerin üzerine çıkmasını sağlamak için hortum kaldıraç gibi kullanılır.

Zürafanın yaratılışına bak! Yaratıldığı bölgede yüksek ağaçlarla kaplı bahçeler bulunur. Bu yüzden zürafaya gıdasını elde etmesi için ağaçlara yetişecek uygun bir boyun verilmiştir.

Köstebeğin yaratılışını düşün! Kendine toprak içinde kendi evini kazdığı tünele iki ağız yapması ilham edilir. Birinden kazdığı toprağı sürerken diğerini tehlike anında kaçmak için kullanır. Ayrıca yuvasında gerektiğinde hemen başını vurup çıkabileceği zayıf yumuşak bir yer hazırlar. Elsiz ve gözsüz bir hayvanın istikbali düşünüp ona göre tedbir alma imkânı var mıdır?

Bak Allah-u Teâlâ o zayıf hayvanın nefsini koruması için onu nasıl halk etmiş!

Sözün özü, Allah hayvanları muhtelif fıtratlarda yaratmıştır. Bir kısmının etlerinden insanlar yiyerek yararlanırlar. Bir

kısmını insanlara karşı itaatkâr ve zelil yaratmıştır. Ot yiyerek beslenen hayvanların bir kısmı yük taşımak için uygundur. Sakin tabiatlı ve itaatkârdırlar. Çeşitli şekillerde eğitilip yük taşımaya uygun hale getirilmeleri mümkündür.

Bir kısmı kızgın ve vahşi de olsa eğitilmeye müsait yaratılmıştır. İnsanlar bir kısmından avlanmak için, diğer bir kısmından bekçilik yapmaları için faydalanır. Sözgelimi fil zeki, alıştırmaya ve eğitilmeye yararlı bir hayvandır. Yük taşır ve savaşlarda kullanılır. Bir kısım hayvanların yaratılışında ne vahşilik ne de zarar vermek yoktur. Sözgelimi kedi insana yakın bir dost olarak yaratılmıştır.

Bazı kuşlarda insanlar için faydalar vardır. İnsana karşı bir ülfet ve yakınlık hissederler. Özellikle güvercinler yuvalarına bağlıdır. İhtiyaç olduğunda süratli bir şekilde haberleşme için kullanılır. Allah-u Teâlâ güvercinleri çabuk üreyecek şekilde yaratmıştır. Zira güvercin aynı zamanda avcıların yararlandığı bir gıdadır.

"Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler."[40]

Karıncanın yaratılışına bak! Nasıl gıdasını toplaması ve bunun için yardımlaşması ilham ediliyor.

İçlerinden hiçbirinde işin sonunu düşünüp ona göre tedbir alma kabiliyeti olmadığı halde sıcak veya soğuk yüzünden yuvadan çıkma ve çalışma imkânı bulunmayan günler için nasıl hazırlık yapıyorlar!

Bir karınca yükünü taşımaktan aciz kalan ya da ona yardım eden başka bir karıncayı gördüğü zaman, insanların birbirleriyle yardımlaşmaya muhtaç oldukları işlerde yaptıkları gibi hemen onların yardımına koşar.

[40] En'am, 38.

Karıncalara yuvalarını toprak içinde kazmaları ilham edilmiştir. Yuvalarını genişletmek için toprak çıkarmaya başladıklarında nemli toprakta filizlenmelerini önlemek için içeri taşıdıkları taneleri iki parçaya ayırırlar. Onlara bu tedbiri öğretmek ancak Rahman ve Rahim olan Allah'ın sanatıdır.

Yuvadaki taneler nemlendiğinde onları güneşli yerlere taşıyıp kuruturlar. Sel sularına kapılıp boğulma korkusuyla yuvalarını arzın su basmayacak yerlerine kurarlar.

Sonra arılara bak! Çok acayip hikmetler ilham edilmiştir. Her canlıyı en güzel şekilde bina eden—azametini tesbih ederim—Yüce Allah, arılara gıdalarına erişmek için tabi olacakları bir reis yaratmıştır. Şayet tabi oldukları reisin sağlığında ikinci bir reis çıkarsa bölünmek korkusu ile onu öldürürler. Bu davranışın yararı açıktır. İki emir olduğunda her biri bir başka tarafa gider, peşlerine takılan arılar, kovanı iki parçaya böler.

Arılara çiçeklerin başlarında yayılma ve topladıkları özleri karnında bala çevirme sanatını ilham etmiştir. Allah Sübhanehu'nun bildirdiği gibi insanlar için şifalı olan bal şurubunun yaratılmasında arının istihdam edilmesi ne kadar acayiptir!

Bal insanlar için büyük faydaları olan bir gıdadır. Hayvanların yavruları için hem bir içecek hem bir gıda olarak süt yaratılmış ise bal da insanlar için aynı şekilde bereketli ve şifalı bir gıda ve içecektir.

Sonra arının balı koruyacağı bir kap yapmak için ayaklarıyla taşıdığı muma dikkat et. Balın korunması için daha iyi bir kap neredeyse bulunamazdı. Şimdi şu arıya bak, bal ile birlikte mum toplamak için bir kudreti, bir ilmi var mı? Arının balı mum içinde uzun süre bozulmadan saklama, dağlarda ve ağaçlarda onu koruyacak, bozulmasını önleyecek yerler bulma konusunda bir bilgisi var mı?

Sonra gündüzleri yayılmak için çıkması, akşam vakti topladığı gıdası ile yuvasına dönmesi, peteği hikmetle tertip edip

yapması, karnında taşıdığı balı burada muhafaza etmesi, atık maddeleri baldan uzak tutup kirletmemesi gibi birçok konuda arı Allah tarafından benzersiz olarak yaratılmış, terbiye edilmiştir.

Sonra örümcekte yaratılan hikmetlere bak! Allah örümceğin cesedinde yumuşak bir madde yaratmıştır. Onunla yuvasını dokur, avlanmak için ağını örer. Allah bu maddeyi örümceğin cesedinden yaratır, onu tekrar ona gıda yapar ve cesedini güçlendirir. Ördüğü ağ ile evi arasında bir tel uzatır ve evine gizlenir. Parlak ince tellerden örülmüş olan ağa sinek ve benzeri böcekler dolanır. Örümcek ağına birşeyin düştüğünü hissettiğinde süratle evinden çıkar ve ağa takılmış canlıyı yakalayıp evine döner. Avını kolaylıkla parçalar. Şayet o anda gıdaya ihtiyacı yoksa onu bağlar, ihtiyaç vaktine kadar canlı bırakır.

Allah'ın—azametini tesbih ederim—örümceğin gıdasını sağlamak için kurduğu düzeneğin güzelliğine bak! İnsan fikir ve hilesi ile örümceğin kurduğu bu tuzağı kurması mümkün değildir. Allah-u Teâlâ örümceğin rızkını kazanma yollarını öğrenmesi için onun yararına olan bütün tedbirleri almıştır.

İpekböceğindeki acayip yaratılışa dikkat et! Allah onda hayret verici, görüldüğünde Allah'ı hatırlatan şeyler yaratmıştır.

Bu böcek sadece insanın faydası ve menfaati için yaratılmıştır. Cisminden ipek yaratılan bu hayvan yumurta suretindedir. Kuluçka döneminde ısındığında zerre gibi bir kurtçuğa döner. Bu kurtçuk dut yaprağı üzerine konar ve sürekli onu yer. Dut yaprağıyla beslenir. İpek kozasını örecek salgıyı kendi vücudu etrafında sarar, içinde kaybolur. Sonunda hayatını feda eder, ipek kozasına dönüşür.

Her varlığın vücut sarayını bina eden Allah Sübhanehu bu cinsin varlığını devam ettirmeyi irade ettiği zaman ipek kozasının örülmesi tamamlığında, onun cismini arıya benzeyen bir kuşa çevirir. Bu kuşçukları bir sergi üzerinde ya da benzer

bir yerde bir araya getirir. Biri diğerine benzediği için çıplak gözle erkeği dişisinden ayrılamaz.

Erkekler dişisini bulur ve onları döller. Vaktinde hamile kalır ve vaktinde yeni yavrunun yumurtasını doğurur. Yumurtaya annelik yaptıktan, kurtçuk doğduktan sonra orada kalmaz, uçar gider. Ondan maksut olan kurtçuk yumurtası alındıktan sonra onun bir faydası kalmaz.

Şimdi bak! O kurtçuğa dut yaprağı yemesini ve onu takip eden hikmetleri ilham eden kimdir? Ona ipek üretmeyi ve vücudunu bu iplik ile sarmasını kim ilham edebilir?

Onun neslini devam ettirmek için birbirinin aynı kurtların suretlerini çevirip bir kısmını erkek bir kısmını dişi yapıp döllenmeleri için birleşecek şekilde iki kanatla terbiye eden kimdir? Şayet ilk şekillerinde kalmış olsalardı üremeleri mümkün olmazdı.

Bak ipekböceği insanların çok sayıda süs eşyası ve elbise yapmakta kullanacakları ipliği üreteceği zaman Allah Sübhanehu işlerini nasıl da kolaylaştırıyor! Bu latif hayvanda görünen şu acayip teshire bak! Allah Sübhanehu sanatının güzelliğini, fiilinin harikalığını ve insana büyük ehemmiyet verdiğini bu şekilde ortaya koyuyor.

İpekböceğinin yaratılışı ile ölüleri nasıl dirilttiğine, çürümüş kemikleri nasıl topladığına dair ayet ve delilleri göstermek istiyor. Kendisinden başka hiçbir ilah olmayan azamet ve ululuk sahibi Yüce Allah'ı tesbih ederim.

Sivrisineğin rızkına ulaşması için tayin edilen yola bak! Onun iki kanadı var, bu sayede süratle gıdasının bulunduğu yere varır ve aynı süratte kendisini vurmak ve telef etmek isteyen düşmanından kaçabilir.

Onun altı adet ayakları vardır. Dördünün üzerinde durur. Gözlerine kirpik yaratılmadığı için gözleri kafasından dışarı çıkmış gibi durur. Diğer iki ayağı ve ince kanatlarıyla gözlerine konan kirleri temizler.

Bu canlının hayat yolu insanın yolculuğuyla devam eder. Çoğu zaman insanın üzerine konar. Onu hayatından bezdirir. Allah bu şekilde insana dünyanın değersizliğini bildirir ve dünyadan ayrılık acılarını derinleştir. Bu O'nun hikmetlerinden bir hikmettir. İyi düşün!

Şu küçücük hayvan ihtiyacını alacağı zaman sanki cansız bir madde gibi hareketsiz kalır, sonra hareket eder gider. Avlanırken görünüşte sanki cansız bir ceset değil mi, doyduktan sonra hareket eder. Diğer yerlerden ayrıldığı gibi bulunduğu yeri terk eder.

Kaplumbağayı avlayan kartalı düşün! Kaplumbağa sanki taş gibidir. Kartal onu o şekilde yiyemez. Pençeleriyle onu kavrar ve semaya yükselir. Yeterince yükselince bir dağ veya taş üzerinde durur, kaplumbağayı bırakır. Taşa çarpan kaplumbağa parçalanır. Kartal onun üzerine iner avını yer. Bak onda geleceği düşünecek bir akıl olmadığı halde Allah ona rızkına ulaşma yolu ilham ediyor.

Kargaları düşün! Bir tehlikeyle karşılaştıklarında kendilerini koruyacak fıtratta yaratıldıkları için sanki gaybı biliyorlar gibi kendilerini korurlar. Biri ona kastettiğinde yuvasında yavrusunu koruması ilham edilir. Yavrusu üzerine titrediği için dişisi ile daha az vakit geçirir. Bu yüzden dişileriyle toplu halde görülmezler.

Bu hal onun hareketlerini açıklamakla birlikte ona bu akıl ve anlayışı veren kimdir?

Kargaları diğer hayvanlarla birlikte alışık olmayan bir şekilde görürsün. Sözgelimi devenin sırtına konar, onun yarasından kanını emer. Hayvanları takip eder, dışkıladıkları sırada tezekleri içinde tane bulursa yer. Doyduktan sonra bulduğu taneleri ihtiyaç vaktinde geri dönüp yemek üzere toprağa gömer.

Karganın tabiatını bu şekilde yaratıp tedbirini gören kimdir?

Bu acayip tedbir ancak Allah'a aittir. Çünkü kargada bunları düşünecek akıl ve ileriyi görecek bir nazar yoktur.

Çaylağa bak! Bir tehlike anında çok yükseklere süratle uçma kudreti sayesinde nefsini korur. Gözünün keskinliği sayesinde rızkını elde eder. Havada ne kadar yüksekte olsa da yeryüzündeki küçük bir parçayı görür. Süratle ona doğru iner. Kimin yüzünün ona dönük olduğu, kimin ona sırtını döndüğü bilgisi ilham edilir. İnsanların arkalarından yaklaşıp ondan sakladıkları şeyi kapar. Ona elleriyle mani olmamaları için ön taraftan yaklaşıp birşey kapmaya çalışmaz. Onun rızkı bir şekilde tayin olunmuştur. Sert kıvrımlı pençeleri arasından kapıp havaya kaldırdığı hiçbir şey düşmez. Herşeyin hikmetle tedbirini gören Allah'ın azametini tesbih ederim.

Sonra bukalemun adı verilen hayvan için Allah'ın aldığı tedbirleri düşün! Bukalemun, yavaş hareket eden bir hayvan olarak yaratılmıştır. Ancak rızkı acayip bir şekilde verilir. Bukalemunun gözü bütün yönlere dönebilir. Bu yüzden hiç hareket etmeden avını rahatlıkla görebilir. Avını hissettiğinde hareketsiz ölü bir cisim gibi yerinde durur. Ayrıca hemen üzerinde bulunduğu ağacın rengini ve şeklini alır. Neredeyse onun rengi ağacın rengine karışır. Sinek ya da diğer bir av kendisine iyice yaklaştığında dilini çıkarır avını yıldırım süratiyle kapıp ağzına atar. Sonra eski haline döner. Sanki o ağaçtan bir parçadır.

Allah onun dilini alışılmışın dışında kendinden üç karış kadar uzak olan şeyleri yakalamak için kullanılacak şekilde yaratmış ve hizmetine vermiştir. Kendisini ürküten ve korkutan birşey gördüğünde hemen onu avlamak isteyen hayvanın nefret edip kaçtığı bir şekle bürünür. Onun zayıf hareketli olmasına rağmen hayatını koruması için bak rahmet nasıl tecelli etmiş? Onu nasıl da gözetip korumuş?

Sinek canavarı adıyla bilinen hayvana gıdasını elde etmesi için verilen hileye ve inceliğe bak! Bu hayvan kendisine bir

sineğin yaklaştığını hissettiği anda cansız bir madde veya bir ölü gibi donar, hareketsiz kalır. Sinek güvenli bir şekilde adım adım ona yaklaşır. Sineğin ürküp kaçmayacağı bir noktada bir sıçrayışta yakalayabileceği kadar yaklaştığında üstüne atılır ve elinden kaçırma korkusuyla üstüne kapanır. Altında hareketsiz kaldığını anlayıncaya kadar bırakmaz. Yakaladığı avından dilediği gibi yararlanır.

Şimdi bak! Bu küçük hayvan bu hileyi kendi mi yapmakta, yoksa—azametini tesbih ederim—mahlûkatı üzerinde sanatının hikmetlerini gösteren Allah'ın ona rızkını kazanması için yaptığı bir ihsan mıdır? Bu işlerin tamamı kudretine ve tam hikmetine parlak bir delildir.

İlk bakışta o küçük bir sinektir ancak bütün arz ve semavat ehli melekler ve ayrıca diğer âlemlerde yaşayan canlılar toplansa Allah'ın bu küçük sineğin azalarını nasıl taksim ettiğini (tasarımını nasıl yaptığını) her birini en güzel ölçülerle nasıl yarattığını anlamaya güç yetiremezler. Ancak bu işin aslını anlamakta aciz kaldıklarını ortaya koymuş olurlar.

Sonra düşünürler, sivrisinek deri ve et arasında kan olduğunu nasıl öğrenmiş? Şayet bilmemiş olsaydı o kan emmek için ileri atılmazdı. Kan emmek istediğinde nasıl da gayret ediyor, kendisine Rabbinin ilham ettiği (gıdasının bulunduğu) yere konmak için uçuyor?

O küçük hayvana nasıl kulak açılmış, ona kasteden bir hareketi anında işitir? Kendisine kastedildiğinde kurtuluşun gerisin geriye firar etmekte olduğunu nasıl bilir? Bütün halk toplansa bunların bir kısmına dahi akıl erdirmekten uzak kalırlar.

Ululuk ve kibriyası pek yüce olan—azametini tesbih ederim—Allah'ın sivrisinekte görünen bu hikmet ve kudretini bütün mahlûkatında görünen tecellileriyle kıyas eyle.

Balıkların yaratılışında açılan hikmet kapısı

"İÇİNDEN TAZE ET YİYESİNİZ diye denizleri size musahhar kılan Allah'tır."[41]

Bak denizlere ve nehirlere, içinde muhtelif şekil ve suretlerde Allah'ın yarattığı canlılardan ibret al! Onlarda çok sayıda açık ayetler, beyanlar vardır.

Meskenini denizde yarattığı bir canlı için ayak yaratmadığı gibi akciğer de yaratmamıştır. Çünkü o nefes almaz. Suyun dalgaları içine dalmış halde yaşar. Ayak yerine onun için hareket etmesini sağlayan sağlam kanatlar yaratılmıştır. Onlarla dilediği gibi hareket eder. Birbirine girmiş ve sert pullarla kaplı bir cilt giydirilmiştir. Etine benzemeyen tarzda zırh gibi birbirine yapışmış pullar onu eziyet verici şeylerden korur.

Balıkta olduğu gibi birbiri içine geçmiş pullarla kaplı bir cilt yaratılmayan canlı için onun yerine geçecek tarzda sağlam ve sert bir deri yaratılmıştır. Bunun yanında ona eziyet veren

[41] Nahl, 14.

şeylerden kaçma ve gıdasını elde etmesine yardım edecek göz, kulak ve koku alma gibi organlar verilmiştir.

Bak, nasıl denizin karnında düşmanından kaçacak ve gıdasını elde edecek tarzda o canlıya organlar verilmiştir! Bu ancak—azametini tesbih ederim—Allah'ın ihsanıdır. Bir kısmı diğer bir kısmına gıda olduğu için çok yaratılmıştır.

Bir sınıf yavruları için hamile kalır ancak hamilelik sadece dişilere mahsus değildir. Sözgelimi berbil cinsinde erkek ve dişi, tek bir cinstir. Belirli vakitlerde karnında bir defada topluca sayısız yumurtadan oluşan bir küme yaratılır. Her zerreden aynı cinste bir balık yaratılır. Bir başka cinsi nehirlerde ve benzeri yerlerde doğum olmadan yaratılır. Sayısız adedini bir defada halk eder.

Bir kısmını erkek ve dişiden doğum suretiyle yaratır. Kaplumbağa, timsah ve benzerleri gibi onlara eller ve ayaklar verir. Bunlar üremek için yumurta yaparlar, güneşin hararetiyle ısınan yumurtalar bir süre sonra çatlar, her birinden aynı cinste bir canlı çıkar. Bunlar ancak—azametini tesbih ederim—Yüce Allah'ın ilmi dâhilinde gerçekleşir.

Balık, denizde yumurtasından çıkan yavruyu kucağına alıp annelik yapamaz. Bütün yavrulara rızık vasıtaları yumurta içindeyken verilir. Yavru doğduğu anda suyun içinde kendisine lazım olan bütün organları hazır bulur. Ona ruh verilirken organları da verilmiştir. Her bir cinsi diğerinden ayıran organları ayrıca verilir. Hiçbirini diğerine muhtaç etmeden tam bir yaratılış ile halk edilir.

Şu hikmetin ve rahmetin güzelliğine bak! Denizde annelik yapma, yardım etme terbiyesi ile meşgul olma gibi şeyler mümkün olmadığı için her birine tek başına yetecek şekilde azaları tam olarak verilmiştir.

Diğer hayvanlar gibi azaları olmasa da her birinin çok süratli hareketleri vardır. Kuyruklarının çeşitli şekilleri ve hareketleriyle yüzmeleri kolaylaşır. Sanki geminin hareketlerini

düzenleyen ayaklar gibi iki tarafında küçük levhalar, tüyümsü kanatlar yaratılmıştır. Bunlar balığın hareketini düzenlemesine yardım eder. Bu kanatlar sanki balığı taşıyan bir binek yerine geçerler.

Bak, onun kemikleri nasıl yaratılmış, sözgelimi omurgasına dikkat et! Omurga üzerinde her bölüme yerleşecek organ için ona layık bir kemik yerleştirilmiştir. Cismi sanki farklı parçalardan toplanmış ve ona asıl gücünü veren omurga üzerine dizilmiştir. Göğüs kılçıkları omurgadan çıkar ve karnın altına doğru uzanır. Sırt ve baş kemiği de aynı şekilde iş görmesi ve kuvvetlenmesi için omurgaya bağlanmıştır.

Balıkların yırtıcı olanları gıdalarını elde etmelerine yarayacak şekilde etleri sert, hareketleri güçlü ve dişleri kesretli yaratılmıştır. Hatta dişleri o kadar çoktur ki bir ısırmada avını parçalara ayırırlar.

Deniz içinde zayıf ve hareketsiz olarak yarattığı sedef ve sümüklü böcek (midye) gibi canlılara bak! Allah onlar için nasıl da sığınabilecekleri mermer gibi sert sağlam kaleler inşa etmiştir. Sığınıp korunacakları bir ev yapmıştır. Oysa cesetleri son derece yumuşaktır.

Kabuklu yumuşakçanın bir kısmında tamah edilecek birşey yoktur. Diğer bir kısmı kendini koruma ve kapatma imkânı olmayan açık bir kabuk içinde yaratılmıştır. Ancak Allah dağlarda ve taşlarda bunlara saklanmak için örtüler yaratmış, sebepler icat etmiştir. Oralara sıkıca yapışırlar. Büyük bir gayret sarf etmeden onları koparıp almak mümkün olmaz. Onlara dağın rutubetiyle rızık verilir, hayatını böyle geçirir.

Diğer bir kısım kabukluların evleri yıldıza benzer. Başını evinden çıkarır, avlanır. Ona zarar verecek birşey hissettiğinde başını evine geri çeker. Ve üzerini sırtındaki kabuğun sertliğine yakın sert bir kapakla kapatır. Onun korunması için hiçbir şeyi ihmal etmemiştir.

Mahlûkatında yarattığı hikmetlerle onları bereketlendi-

ren Allah ne yücedir! Her varlığa yaratılışında ihtiyaç duyulan şeyleri vermiş ve hayatlarını sürdürmek imkânı ihsan etmiştir.

Balık türlerinden bir diğerine—mürekkep balığına—bak! Küçük olanları karalara yakın yerde beslenirken, yetişmiş büyükleri suların derinliklerinde yaşarlar. Allah bunların karınlarında bir tür boya yaratmıştır. Sanki o bir tür mürekkeptir. Allah'ın ihsanı ile memede sütün yaratılması gibi onun da midesinde mürekkep yaratılmıştır. Onu rahatsız edecek birşey hissettiğinde karnındaki mürekkebi püskürtür ve bulunduğu yeri bulandırır. Yerini değiştirip gözden kaybolur, (suyun rengi değiştiği için) nereye hangi yola gittiği anlaşılmaz.

Allah Azze ve Celle onun hayatını korumak için böyle yapmaktadır. (Bu hareket balığın kendi hareketi ve işi değildir.) Bunda yarattığı diğer faydalar ise ancak onu yaratanın bileceği birşeydir.

Balıklardan bir diğer cinse bak! Ona yarasaya verdiği şekilde kanatlar vermiştir. Suyun yüzünde bir yerden başka bir yere sanki uçarak gider. Onu bilmeyenler deniz kuşu zannederler.

Başka bir balık türüne daha dikkat et! Nehirlerde çokça bulunan zayıf bir türdür. Allah bu türe kendisini koruması için bir özellik vermiştir. Biri ona yaklaşıp tuttuğu onda elini ve bedenini uyuşturan bir koku salar ve onu tutmak isteyen buna güç yetiremez.

Şayet kitaplar Allah'ın sanatındaki acayip hikmetlerle doldurulmak istenilse tek bir yaratılıştaki incelikler bütün kitapları doldurur, insanlar bunu tamamlamakta aciz kalırlardı.

Bu sayılanlar, bu büyük hakikate dikkat çekmek için çeşitli türlerden seçilmiş birer örnektir.

Bitkilerin yaratılışında açılan hikmet kapısı

"(ONLAR MI HAYIRLI) yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? O suyla, bir ağacını bile bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel güzel bahçeler bitirdik. Allah'tan başka bir tanrı mı var! Doğrusu onlar sapıklıkta devam eden bir güruhtur."[42]

Allah seni başarıya ulaştırsın, ey kardeş bak! Arzın yüzünde bitkilerin görünüşü, taze güzelliği, acayip manzarası ile nazara vermek istediği nimetler seni doğru yola ulaştırsın.

Arzın yüzüne bak! Arzı mükemmel şekilde bina eden Allah onda sayısız menfaatler, maksatlar, güzel kokular ve taamlar yaratmıştır. Bitki türlerini korumak için tohumlar, çekirdekler halk etmiştir. Bitkilerin meyvelerini gıda ve yemiş, saplarını hayvanlar için saman, gövdelerini ısınmak için odun yapmış, ev ve gemi inşa etme yanında sayılması uzun süren diğer işler için insanların hizmetine vermiştir. Yapraklar, çi-

[42] Neml, 61.

çekler, kökler, damarlar, dallar ve üretilen talaşların her biri sayılamayacak kadar çok ihtiyaçlardan birini karşılar.

Allah'ın yeryüzünde yarattığı berekete dikkat et! Bak her bir tohum ardında yaklaşık yüz tane bırakır. Bu fazlalık ve bereketin hikmeti tohumluktan artan kısmın gıda yapılmasıdır. Önemli işler ve ziraat yapmak için biriktirmek şu misale benzer: Bir kral memleketin imarını arzu ettiğinde halka ziraat etmeleri için tohumluk dağıtır. Halkın tohumları ektiğini gördüğünde gıda edinmeleri için onlara daha fazla tohumluk verir. Bu hikmeti Allah beldelere yaymış, onunla kullarının halini ıslah etmiştir.

Aynı şekilde bir tek tanenin büyük neticeler vermesi için ağaçların, hurmaların meyvelerini kat kat arttırmakta, kulları hem yesinler, hem ihtiyaçları için sarf etsinler istemektedir.

Allah meyveleri değerli yarattığı için halk bir yandan depolamakta, bir yandan fidesini ekerek cinsin devamını sağlamakta, neslin kesilmesine engel olmaktadır. Şayet tohumlara yeniden bitme (gelişme, üreme) ve hayatına devam etme özelliği verilmeseydi, biten meyvenin arkasında nesli kalmaz, açlık ve kıtlık sürekli hale gelirdi.

Tohumlara dikkat et! Bir kısım tohumlar iyi korunması, muhafaza edebilmesi için sert ve sağlam çanta gibi bir kap (kabuk) içinde yaratılmıştır. Anne karnında plasenta içindeki cenin gibi diğer bir kısmı kuşlardan korunmak için başlarında sert bir kabuk ile çıkarlar. Bak nasıl hayvanlara karşı korunmaktalar! İnsanların ihtiyaçları daha şiddetli ve öncelikli olduğu için kuşlar ve sair canlılar bu şekilde engellenmiştir.

Allah'ın ağaçları ve sair bitkileri yaratmasındaki hikmetleri düşün! Onların da hayvanlar gibi her daim gıdaya ihtiyaçları vardır. Ancak onların gıdalarını ulaştıracak ne alet ne de bir hareket yaratılmıştır. Yeryüzünde kökleri üzerinde dikili dururlar.

Ağaç kökleri yavrunun süt emmesi gibi yerden suyu çeker,

onunla dallarını, yapraklarını ve meyvelerini besler, arz ağaç için bir anne bir mürebbiye olur. Kökler, ağaçların ağzı olmuş onunla lokmasını alır. Hayvanların yavrularını emzirdiği gibi arz bitkileri köklerinden emzirip gıdalarını ulaştırır.

Çadırların direklerini görüyorsun. Bir yana yıkılmaması, düşmemesi ve direğinin selam durması için her yöne ipler uzatılarak bağlanmıştır. Aynen öyle de ağaçlar ve bitkilerin yerde dört bir yana uzanmış kökleri vardır. Onunla sağlam bir şekilde ayakta kalır. Şayet böyle olmasaydı, özellikle rüzgâr ve fırtınalarda ağaçlar ayakta kalamazdı. Bak Allah'ın sanatındaki hikmet nasıl da öne geçmiş, insanlar, işlerinde Allah'ın mahlûkatı yaratırken ortaya koyduğu sanatın hikmetlerini taklit ederler.

Yaprakların yaratılışını düşün! Yaprakların içinde yayılmış damarlar görüyorsun. Bir kısmı uzunluğuna ve genişliğine uzanmış sert, diğer bir kısmı gayet ince acayip bir şekilde kalın damara kumaş gibi işlenmiştir. Eğer bu işleme işi insan eliyle yapılsa bir tek yaprağın işlenmesi için uzun bir zamana ihtiyaç olur, çok aletlere ve ilaçlara ihtiyaç duyardı.

Bak nasıl kısa bir zamanda yaratılır! Herhangi bir alete harekete ihtiyaç duymadan, dağları, ovaları, arzın kıtalarını doldurur. Bu yaratılış ancak Allah'ın hükmü ve iradesi ve kudretiyle vücut bulur. Yaprağı sulamak ve bir kısım maddeleri ulaştırmak için damarların yaprakları nasıl ördüğünü görüyorsun. Bunlar insan bedenine yayılan ve bütün uzuvlara gıda ulaştıran damarlara benzerler. Yaprağın sert damarlarına gelince yaprak bu damarların sertliği ve kuvvetine tutunur. Şayet onlar olmasa yaprak yırtılır ve parçalanır.

Çekirdeklere bak! Meyvenin karnında yaratılması, layık bir makama konulması, bir sebeple ekilmediği zaman zayi olmaması içindir. Çekirdeğin meyve içinde farklı yerlere konulması ona olan ihtiyacın büyüklüğü içindir. Meyvenin bir kısmında bir arıza olsa diğer kısmında yine sağlam çekirdeğin kalması mümkün olur.

Bazı çekirdeklerin sertliği, üzerinde meyvelerin yumuşak ve sulu kısımlarını tutmak içindir. Böyle olmasa daha toplamaya fırsat kalmadan meyveler akar bozulur giderdi.

Bir kısım çekirdeklerin yağından yenilir ve çeşitli işlerde kullanılır. Allah'ın tohumlar ve çekirdekler üzerinde yarattığı taze, yeşil ve etli kısımlara bak! Onlardan lezzet ve taam olarak kulların yaptığı istifadeyi düşün!

Çekirdek ve tanelerin yaratılışını içlerine konulan hayat düğümünün acayip yaratılışını düşün! Tıpkı Allah'ın suyun içinde kendisinden hayatı yarattığı madde gibi bir sırdır. Hakikatini—azametini tesbih ederim—Allah'tan başka kimse bilemez. Bununla ilgili ilmin şerhi uzun sürer.

Sonra tohum ve çekirdeklerin içinde yaratıldığı sert kabukları düşün! Bu sayede toprağa ya da başka bir yere düşmekle hemen bozulmaktan kurtulur. Ziraat vaktine kadar depolarda muhafaza edilir. Dış kabuğu bir koruyucu olur. Çekirdeğin içi canlının nefsi gibidir. Kabuk içindeki dane, çekirdeğin amelidir. Kabuk toprağa konulduğunda onu koruyan bir sandık olur. Toprağa konulup su verildiğinde filiz içinde bir kök ve havaya ince bir dal çıkar. Dallar çoğaldıkça kökler de çoğalır. Böylece ağacın gövdesi güçlenir. Ağacın gövdeden dallara doğru gıdası sevk edilir.

Ağaç dalları güçlendikçe, kollar havanın çarpmasıyla kırılıp düşmekten kurtulur. Köklerin aldığı su, ağacın en tepesine kadar yükselir.—Azametini tesbih ederim—Allah o suyu ağacın her hücresine adalet ve ölçü ile taksim eder. Yapraklara uygun olan gıdayı sevk eder. Yaprakların içlerine gıdaları dağıtır, damarlara uygun gıdaları, meyvelere uygun gıdaları, çanak yapraklara, kabuklara ve çiçeklere uygun gıdaları sevk eder. Her uzva layık ve yararına olan gıdayı gönderir. Böylece meyvelerin olgunlaşması, gelişmesi, tatlanması, kokulanması, halaveti, rayihası, çeşitli renklere bürünmesi tamamlanır.

Sonra—azametini tesbih ederim—Allah Sübhanehu'nun

yaprakları meyvelerden daha önce çıkarmasındaki hikmetlere bak! Meyve zayıf olduğu için daldan çıkışı sırasında güneşin sıcağından ve havanın soğuğundan zarar görür. (Meyveden önce yaratılan) yapraklar meyveleri örter, güneşin ve havanın tesirinden korurlar. Meyve yapraksız yapamaz, bu sayede cılız kalmaktan, kokuşmaktan ve diğer bozucu tesirlerden kurtulur.

Allah'ın ağacı meyvesi, çiçeği ve yaprağıyla nasıl tertip içinde yarattığını gör! Koku, taam, şekil ve renk olarak nasıl da farklı farklı yarattığına dikkat et!

Şekilleri uzun, kısa, hakir, celil; renkleri kırmızı, beyaz, sarı, yeşil, açıktan şiddetliye bütün farklı tonlar; tadımlığı tatlıdan ekşiye, acıya kadar farklı farklı; kokuları birbirinden çok farklı leziz olarak yaratılmışlardır. Şanı yüce Kur'an-ı Kerim'in göğüslere şifa olan beyanları bunları açıklamaktadır. Düşünmek için üzerindeki örtüleri kaldırmaktadır.

Arz ve semavatı bina eden Allah Sübhanehu'nun koyduğu sır, onlara bakıldığında ölmüş kalplerde tecelli eder. Gözlerin görmesiyle göğüsler genişlenir. Taze güzelliği nefisleri canlandırır. Allah Sübhanehu içlerine sayısız menfaatler ve çeşitli tesirler koymuştur. Güzellikleriyle kalplerin güçlenmesi, gıdalarıyla hayatın korunması, yenilmek için leziz taamlar yapılması, türünü koruyacak tohumlar yaratılması, kurumuş tohumların arza dağıtılması bu menfaatlere dair örneklerdir.

"Tur-i Sina'da da yetişen bir ağaç daha meydana getirdik ki, bu ağaç hem yağ hem de yiyenlerin ekmeğine katık edecekleri (zeytin) verir"[43] ayetini düşün.

Kan ve fışkı ortasından beyaz süt çıkardığı, ardından muhtelif renklerde insanlar için şifalı bal şurubu çıkardığı gibi Allah Sübhanehu taş ve su arasından safi leziz bir yağ çıkarmaktadır.

Şayet bunlar bir vadide toplansalar bir nehir ortaya çıkardı

[43] Mü'minun, 20.

(süt nehri, bal nehri). Bütün bunlar insanların menfaati içindir ve akıl sahipleri için ibretler vardır.

Sert damarlardan ağacın en yüksek dalına yükselen suya bak! Allah nasıl da hurma ağacının gıdasını sayısız dallar ve meyveler arasında pay ediyor. Köklerine lazım olan gıdayı, kabuğu soyulmuş dallarına uygun gıdayı, tohumlarına ve meyvelerine layık olan gıdayı ayrı ayrı gönderiyor.

Gövdesini korumak için liflere sardığı gibi, hurma tohumları üst üste yığılmış topluca zayıf bir demet halinde olduğu sırada onu bozacak şeylerden koruyan bir kılıf ile sarar. Biraz gelişip güneşi ve havayı görebilecek kadar kuvvetlendikleri anda demet üzerindeki kılıf yavaşça sıyrılır. Bu meyvelerin korunması için alınan bir tedbirdir.

Hurma salkımı yavaş yavaş ayrılır. Meyveler havanın ve güneşin tesirini taşıyacak kadar olgunlaşır. Soğuk ve sıcak artık ona zarar vermeyecek kadar geliştiğinde salkım üzerindeki zar tamamen sıyrılıp düşer. Sonra onu ondan beklenen şekilde olgun, temiz ve güzel kokulu bulursun.

Bu sırada yenilmesi lezzet verir. Depo ederek faydalanmak mümkün hale gelir ve farklı ihtiyaçlar için sarf edilir. Bütün ağaçları buna kıyas edebilirsin. Korunmaları için bütün tedbirler alınmış, bütün sanat latifeleriyle donatılmış halde görürsün. Her akıl ve kalp sahibi bu kıyası yapabilir.

Sözgelimi nar meyvesine baksan garip tedbirler görürsün. Kabuk kısmı dış yüzeyinden içe doğru mantar tepecikler şeklinde yaratılmış, taneler üzerine istif şeklinde sanki elle dizilmiştir. Hatta hiçbir el, nar tanelerini o küçük mantar tepecikler üzerine dizemez. Görüyorsun nar içten kısımlara bölünmüş, her bir kısım ince liflerle dokunmuş bir zarla ayrılmıştır. Öyle güzel ve latif bir perde dokunmuş ki tanelerden hiçbiri diğerini bozacak şekilde temas etmez ve nihayet üzeri bütün kısımları bir arada toplayan sert bir kabukla kaplanmıştır. Bu, nardaki sanatın hikmetidir.

Şayet bölünmüş kısımları zarla ayrılmadan taneler yığılmış olsalardı birinden diğerine gıda aktarma mümkün olmayacaktı. Nar içindeki mantar tepecikler aracılığıyla tanelere gıdaları dağıtır. Görmüyor musun tanelerin kökleri tepecikler üzerine yerleşmişler, incecik damarlarla onlara gıdaları ulaştırılmakta. Her bir habbe zayıflığı ve inceliği ve bir bilgisi olmamasına rağmen, zorluk çekmeden gıdasını almaktadır.

Sonra gayet acı bir kabuktan gıdasını alan bu tanelerdeki tatlı ferahlığı düşün! Taneleri korumak için üzerlerine örtülen zara ve sert kalın bir kabuğun onu sıkıca sarılmasına dikkat et!

Bu tür bitkilerde insanlar için çok sayıda gıda ve deva vardır. Yetişme ve ağaçtan toplama zamanı dışında nara duyulan ihtiyacı karşılamak için uzun süre saklanacak şekilde sağlam yaratılmıştır.

Meyveli nar ağacına bak, narlar nasıl da dallara sağlam bir şekilde asılmışlar! Yaratılışı tamamlanıp ihtiyaç duyulan şekilde tam olgunlaşmadan asla düşmezler. Nar diğer canlılardan ayrı olarak sadece insan için yaratılan bir meyvedir.

Arz üzerinde uzayıp giden kabak ve karpuz gibi bitkilere bak! Ve onlara benzeyenlere... Bu bitkilerin sapları ince ve sulu olduğu için ancak yeryüzüne uzanmış halde biterler. Şayet diğer bitkiler gibi ayağa kalkmış olsalar, saplarının yumuşak, taze ve yaş olması yüzünden meyvelerini taşıyamazlardı. Tam olgunlaşmadan meyveleri kopar, yere düşerdi. Toprağa uzanmaları tam olgunlaşmaları, ağırlığı yerin taşıması ve yerde kökleşip rahat sulanmaları içindir.

Bu türlere dikkat et! Nasıl da onlar için en uygun zamanda ve muhtaçlar için en ihtiyaç duyulan vakitte imdada gönderiliyorlar. Şayet kışın soğuk mevsiminde gönderilseler nefisler onlardan nefret eder ve yiyenlerin pek çoğu ondan zarar görürlerdi.

Hurma ağacına bak! Bir hayvan gibi erkeği ve dişisi vardır. Dişi hurma ağacı döllenmeye muhtaçtır. Dişi hurmayı dölle-

mek için erkek hurma ağacı ayrıca yaratılmış ve hurma neslinin devamı sağlanmıştır.

Sonra şifalı bitkilere konulan menfaatlere bak! Bir kısmı vücuttan kabızlığa sebep olan katı şeyleri söküp atar. Bir kısmı ödemleri ve safrayı çıkarır, balgam söktürür, gaz giderir. Diğer bir kısmı güzel koku verir, bir kısmı hasta ve zayıflar için iyi gelir. Her biri sudan yaratılan bu bitkiler Allah'ın en güzel şekilde tedbirini alıp mülkünü idare ettiğini gösterir.

Gaybları bilen Allah'ın azametinden kalp neler hisseder?

"YEDİ GÖK, YER VE bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. O, Halim'dir, bağışlayıcıdır."[44]

"Neredeyse yukarılarından gökler çatlayacak! Melekler de Rablerini hamd ile tesbih ediyorlar ve yerdekiler için mağfiret diliyorlar. İyi bilin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."[45]

"Gökgürültüsü Allah'ı hamd ile tesbih eder. Melekler de O'nun heybetinden dolayı tesbih ederler."[46]

Allah sana ve bize başarı ihsan eylesin!

Bu kitapta adını zikredip takdim ettiğim yaratılış güzellikleri ve sanat harikaları, mahlûkat üzerinde görünen hikmet ayetleri, açık deliller, her biri Yaratıcı'nın celaline, kudretine, iradesinin tesirine, azametinin zuhuruna yüksek ilanlardır.

Sen kendine en yakın olan kendi nefsine bak, kendi nef-

[44] İsra, 44.
[45] Şura, 5.
[46] Ra'd, 13.

sinde daha önce işaret edilen nice ayet ve deliller göreceksin. Sonra üzerinde oturduğun arza dikkat ve nazarını gönder, oradan aklına gelecek fikirlere kulak ver. Yüce dağlar, karaları kuşatan coşkun denizler, üzerinde akıtılan nehirler, onda bitirilen çok farklı bitkiler ve ağaçlar, sürü sürü yayılan hayvanlar, her birinden akıl sahipleri ibretler almaktadır.

Bu sayılan âlemlerin genişliğini gördükten sonra mahlûkatı bütün yönleriyle anlamaktan aciz olduğunu anlamış olmalısın.

Âlimlerin semanın yaratılışıyla ilgili anlattıklarına bakarsan, semaya nispetle arzın yaratılışı ve içinde bulunanlar yere atılmış değersiz zikre değmez bir halka gibidir. Güneşin azameti dünyadan 360 bin defa daha büyüktür, yıldızlardan her biri dünyadan yüz defa daha büyüktür.

Sonra sema boşluğuna baktığında hadsiz sayıda azametli ay, güneş ve yıldızlar senden hadsiz derecede uzakta ve yüksekte oldukları halde küçücük göz bebeğine sığdıklarını görürsün. Onların hadsiz uzaklığı onları sana küçük bir ateş parçası gibi gösterir. Sonra azametli hareketlerine dikkat et, bunu hissetsen de uzak olmaları yüzünden idrak edemezsin. Hiç şüphesiz felek bir lahzada bir yıldızın çevresi kadar yol alır, başka bir hesapla arzın çevresini bir lahzada yüz defa dolaşacak bir süratle döner, ancak sen bundan gafil kalırsın.

Sonra bu varlıkların azametli büyüklüklerini anlamaya çalış ve—azametini tesbih ederim—Allah aziz Kitabında bunların bulundukları yerler üzerine yemin etmesinin hikmetini anlamaya çalış!

"Burçlara sahip gökyüzüne...—And olsun!—"[47]

"Gökyüzüne ve târıka (sabah yıldızına) yemin ederim. Târıkın ne olduğunu nereden bileceksin? (O, karanlığı) delen yıldızdır."[48]

[47] Buruc, 1.
[48] Tarık, 1-3.

"Hayır; yıldızların yerleri üzerine yemin ederim ki bunun ne büyük yemin olduğunu bir bilseniz!"[49]

Sonra nazarınla ulvî âlemlerin ardına yüksel, azim yaratılışların yurdu meleklerin mekanına bak! Cebrail aleyhisselam Peygamber aleyhisselama İsrafil aleyhisselamı anlatırken ne söyler: Şayet İsrafil'i arzı ayakları altına, arşı omuzuna almış şekilde görsen gerçekte o bundan daha büyüktür. "O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır."[50]

Mahlûkat hakkındaki zannın nedir? İşin aslı gerçekte daha büyüktür. Gözünü kaldır. Bu azim kâinatı bina eden Zat'ın azim sanatına bak! O'nun kudretini, celalinin azametini, iradesinin nüfuzunu, hikmetinin sağlamlığını anlamak için kâinatın büyüklüğünü delil olarak kullan!

Bak, semada bu büyük sanat eserleri, onları bir tutan olmadan direksiz duruyorlar. Herhangi bir yere asılmış da değiller. Semavat ve melekutun (görünen maddî ve görünmeyen manevî âlemlerin) idaresini elinde tutan Zat onları kaldırmış ve sabit tutmaktadır.

Her kim maddî ve manevî âlemlere akıl ve kalbi ile bakarsa Rabbinin marifetini elde etmek için istifade eder. Rabbini bilen emirlerine karşı itaatli olur. Akıl sahipleri için bunun dışında bir yol yoktur.

Aklını her ne zaman ince bir nazar ve fikirle mahlûkatın acayip sanatlarla harika bir tarzda yaratılışına çevirse, Rabbine karşı yakini, şüphesiz kesin bilgisi, anlayışı ve itimadı artar. İtaat ve saygı duygusu gelişir. Halk bu konuda ona verilen akıl ve hidayet nuruna nispetle türlü türlüdür.

Bu nura kavuşmanın en güzel yolu Allah kelamı aziz Kur'an'ı mânâlarını düşüne düşüne çokça okumaktır. Allah'a karşı saygı ve haşyet içinde Kur'an'ın getirdiği deliller üzerinde akıl yormak gerekir. İşte Allah'a ulaştıracak ve gerçek imanı

[49] Vakıa, 75-76.
[50] Bakara, 255.

sağlayacak bilgiyi elde etmenin en güzel yolu budur.

Sonra bu işaret ettiğimiz şeyler üzerinde düşün! Resulullah hakkında söylenen cümleyi biliyorsun: "Gece yolculuğunda müntehaya ulaştı. Rabbinin en büyük delillerini gördü. Maddî âlemin verasında melekut âleminin sırlarını anladı. Ahiret ve dünya işlerinin hangi sonuçları vereceğini öğrendi. Kab-ı Kavseyn makamına kadar Rabbine yaklaştı.—Onun ulaştığı bu şeref hakkında ne düşünüyorsun?—O bu halde iken 'Rabbim benim ilmimi artır' demekle emrolundu."

Allah'a ulaştıracak bilgin ne düzeydedir? Keremiyle bizi insan yaratan Allah'ın ihsan ettiği hidayet nuru ile O'na ibadet etmeliyiz.

İhsanı, ikramı ve keremiyle bizi sevdiklerinden eylesin! Bizim velimiz O'dur.

* * *

el-Hikmetü fî Mahlûkâtillâh (Allah'ın Mahlûkatında Yarattığı Hikmetler) kitabı burada tamamlandı. Azametini tesbih ederim, O ne yücedir! Âlemlerin Rabbine hamd olsun! Efendimiz, ümmi peygamberi Muhammed aleyhisselama ve âline ve ashabına selam olsun!

Ek:
İmam Gazalî[51]

MUHAMMED B. MUHAMMED b. Muhammed b. Ahmed, İmam Gazalî'nin ismidir. Hüccetü'l-İslam olarak bilinen Gazalî'nin künyesi Ebu Hamid'dir. Horasan'ın meşhur şehri Tus'a bağlı Gazale köyünde dünyaya geldiği için Gazali denildiği rivayet olunur. Tus'a nispetle Fars kavminden olduğunu düşünen tarihçilerin yanında baba ve dede isimlerinden hareketle Tus'a yerleşmiş bir Arap aileden olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak dedesi Ahmed'den sonraki nesebi hakkında bir bilgi mevcut değildir.

1058 yılında Tus'ta doğan Gazalî 1111 yılında (13 Cemaziyelahir 505), 55 yaşında vefat etti. Tabran kabristanına defnedildi. Kabri halen bilinmektedir.

Gazalî ve kardeşi Ahmed çocukluk yaşlarında yetim kalmışlardı. Babaları fakir bir insandı. Vefatı sırasında iki oğlunu

[51] İmam Gazalî'nin hayatı ve mesleği üzerine bu çok kıymetli eser, Tatar âlimlerinden Rızaeddin b. Fahreddin (1858-1936) tarafından hazırlanmıştır. Rızaeddin farklı ilim dallarında 75 eser bırakmıştır. *İmam Gazalî*, Şark Kütüphanesi, Tabi' ve Naşiri Ahmed İshakî, Orenburg Vakit Matbaası, 1909.

bir arkadaşına emanet edip tahsilleriyle ilgilenmesi ricasında bulundu. Bu sadık dost bütün varlığını bu iki çocuğun eğitimine sarf etmekle birlikte o da fakir bir insan olduğu için bir gün bu iki yetimi huzuruna çağırmış, "Oğullarım, muhterem babanızdan kalmış olan parayı eğitiminiz için harcadım. Benim de gücüm kalmadı. Eğer birer medreseye yerleşirseniz orada tahsilinizi tamamlama imkânı bulabilirsiniz. Ben böyle münasip görüyorum" demişti. İki kardeş bu tarihten sonra vakıf gelirleriyle idare edilen bir medreseye yerleşmek zorunda kaldılar.

İmam Gazalî, ilk ilimleri Tuslu âlim er-Rezkanî et-Tusî'den tamamladı. Şafiî fıkhını öğrendikten sonra Cürcan'da Ebu Nasr İsmaili'den ders aldı.

Cüncan'dan Tus'a dönüşünde yol kesicilerle aralarında ilginç bir hadise geçmişti. Bunu kendisi şöyle anlatır:

"Tus'a dönerken yol kesiciler kervanımızı baskın verip yağmaladılar. Benim de çantamı alıp gittiler. Peşlerinden gittim. Çete reisi bana 'Canın kıymetli ise ardımızdan gelme!' diye bağırdı.

Ben, 'Efendim, nice zamanlar sarf edip uzun yolculuklarla elde ettiğim ilim kitabımı aldılar. Benim bütün ilmim bu kitaptaydı. Bu kitap sizin işinize yaramaz. Merhamet edip bu kitabı bana geri verin' dedim.

Eşkıya reisi, 'Biz senin ilmini değil yalnızca kitabını aldık. Kitabın yok olunca ilimsiz kalırsan böyle tahsilden hayır gelir mi?' diye gülmeye başladı ve bana çantamı geri verdirdi.

Eşkıya reisinin bu sözünden ders aldım. Allah'ın beni irşat için ona bu sözü söylettiği hatırıma geldi. Kitaba muhtaç olan ilim, ilim değildir. İlim her vakit gönülde olmalı. Vatanıma döndükten sonra üç yıl içinde bütün mecmuamı ezberledim. Bundan sonra yol kesiciler kitaplarımı alacak olsalar da gam çekmem!"[52]

Gazalî keskin zekâlı, doğru sözlü, yumuşak üsluplu ve mü-

[52] *Tabakâtü'ş-Şâfiyeti'l-Kübrâ*, c. 4, s. 103.

tefekkür bir yapıya sahipti. Okuduklarını ezberler, ezberlediklerini inceden inceye tahlil ederdi. Sözün iyisini kötüsünden ayırabilecek bir dikkati vardı. Daha küçüklüğünde büyük bir adam olacağının işaretlerini vermişti.

O tarihte medrese talebeleri arasında felsefe okumak moda hükmüne geçmişti. Talebeler için felsefeyle meşgul olmak en büyük emel haline gelmişti. Gazalî de aynı şekilde felsefe ilimlerini tahsile ve mücadele yollarını öğrenmeye merak sardı. Bunun için Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye Medresesi ve seçkin âlimleriyle meşhur olan Nişabur şehrine gitti.

Bu tarihte ilim ve faziletiyle meşhur İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî bir yandan bu medresede ders okutuyor, diğer yandan halkın irşadı için vaazlar veriyordu. İlmî meseleleri tartışmak için akranlarıyla meclis kurar, geri kalan vakitlerini kitap telifi için ayırırdı. Bu ilim meclislerine katılmak için çevre vilayetlerden Nişabur'a gelenler olurdu.

Gazalî, İmamü'l-Harameyn'in meclisinde zamanla en seçkin talebe olmuştu. Kitap telifine de bu dönemde başladı. Kendisi 28 yaşında iken İmamü'l-Harameyn vefat etti. Gazalî, Nişabur'dan ayrıldı ve Vezir Nizamülmük'ün kurduğu ilim meclisine katılmak için Rey şehrine gitti. Bu meclislerde ilim ve faziletiyle kısa zamanda şöhret kazandı.

Vezir Nizamülmülk, İmamü'l-Harameyn'in emaneti saydığı Gazalî'nin ilim ve faziletine hayran kalmıştı. Onu Bağdat'ta kurduğu Nizamiye Medresesi hocalığına tayin etti. Bu günlerde Nizamiye Medresesi, feylesof Ebu'l-Ula el-Maarrî'nin talebeleri tarafından idare edilmekteydi.

Gazalî, 1091 tarihinde Nizamiye Medresesi'nde ders vermeye başladı. Dört yıl süren dersleri farklı kesimlerin beğenisini kazanmış, halleri ve sözleri halkın üzerinde derin bir tesir bırakmıştı.

1095 yılında önemli bir ruhî değişim yaşadı, medrese-

deki görevini kardeşi Ahmed'e bırakıp hacca gitmek niyetiyle yola çıktı.[53] Hac görevini tamamladıktan sonra dönüşte Şam'a uğradı. Meşhur Emeviye Camii'nin batı cihetinde Şeyh Nasru'l-Mukaddes zaviyesine yerleşti. *İhya* isimli meşhur eserini burada kaleme aldı.[54] Bir ara Kudüs'e gidip Beyt-i Makdis'te ibadetle vakit geçirdi. Şam'da on yıla kadar kaldığı rivayet edilmektedir.

Kendisini ısrarla davet eden Mağrip Sultanı Yusuf b. Taşfin'i ziyaret etmek maksadıyla Şam'dan ayrılıp İskenderiye'ye geldiği sırada sultanın vefat haberini aldığı için memleketi Tus'a geri dönmüştür.[55] Bir süre sonra Nişabur Nizamiye Medresesi müderrisliğine tayin edilmiş ancak bu görevi uzun sürmemiştir.[56] Tus'ta sofiye tariki için bir hangâh ve ilmiye tariki için bir medrese inşa ettiren İmam Gazalî, kalan ömrünü irşat ve tedris, zikir ve fikir ile geçirmiştir.

GAZALÎ ZAMANINDA İSLAM DÜNYASI

Hicretin ilk iki asrında Müslümanlar, Kur'an, hadis-i şerif, tefsir, fıkıh, lügat ve edebiyat ilimleriyle kanaat etmişlerdi. Emeviler ve Abbasilerin ilk dönemlerinde tıp, astronomi, heyet ve felsefeden bir kısım eserler tercüme edilmişse de bunlarla hususi insanlar meşgul olmuş, umumun eline geçmemişti. Abbasi halifesi Mehdi zamanında Farsça'dan tercüme edilen bazı eserler halkın arasında yayıldı ve ehil olmayan bazı insanlar bu eserlerden etkilendiler. İslam içerisinde zındıklar ve bidat fırkaları görülmeye başlandı (hicri 158-169).

Harun Reşid zamanında Süryani ve Hint lisanında eski

[53] *Vefat el-A'yan*, c. 1, s. 364.

[54] İbn Kesir, *el-Kâmil*, c. 11, s. 87.

[55] a.g.e., c. 11, s. 228

[56] Bu görevi kendisine Fahrulmülük b. Nizamülmülk vermiştir. *Tabakâtü'ş-Şâfiyeti'l-Kübrâ*, c. 4, s. 108.

eserler tercüme edilmiş, halkın arasında revaç kazanmıştı[57] (hicrî 170-193). Me'mun zamanında Hint, Yunan ve Fars eserleri halkın eline düşmüştü. Latin ve İbranî lisanındaki bütün felsefe kitapları, özellikle Aristo'nun eserleri tercüme edilmiş (hicrî 198-218), isim ve eserleri çoktan unutulmuş Meşşaî ve İşrakiyyun meslekleri halkın arasında yayılmıştı.

Abbasiler, hükümetlerini bir cihetle Fars kavmine borçlu oldukları için hükümet işlerini onlara bırakmışlar, Farslılara yanlarında önemli mevkiler vermişlerdi. Bunun yanında Süryan, Rum ve Yunan eserlerini tercümeye özel bir önem verirlerdi. Halifelere tabi olan İslam âlimleri bu eserleri tercüme etmenin yanında haşiye ve şerhler yazmaya başladılar. Bunları yine bu eserlere dayanan telif kitaplar takip etti. Bu süreç İslam dünyasında korkunç bir inkılaba yol açmıştı. Zenadıka, Muattala, İtizal, Şiiler gibi çok sayıda batıl itikat mezhepleri ortaya çıkmıştı. Her bir grup diğerini küfürle itham etmeye başlamıştı. Cahil aydınlar kendini felsefî gruplardan birine mensup göstermeye çalışır, akıllarına uymayan şeyi inkâr eder, Sokrat ve Eflatun isimleri ağızlarından düşmezdi. Birbiriyle boğuşanlar, fikrini kabul ettirmek için zaman zaman kılıca sarılırdı. Fitne ve kargaşa tam anlamıyla yayılmıştı.

Gazalî bu fitne günlerinin en ateşli dönemine yetişti. Bu günlerde topluma felsefe hâkimdi. Din ve şeriat denince birbirini reddedip küfürle itham eden gruplar hatıra gelirdi.

Öte yandan Mağrip'te ortaya çıkan Fatımiler ile Türk diyarından çıkan Selçuklular, siyasî kavgalarını mezhepler üzerinden sürdürürlerdi.

Üçüncü olarak İsmailiye ve Batıniye fırkaları kendi mezheplerini yaymak için büyük bir mücadele başlatmışlardı.

Fatımiler ehl-i İslam'ı Şii mezhebine davet ederken, Selçuklular Sünniliği himaye etmekteydiler. Zındıka grupları bu

[57] Harun Reşid zamanında tercüme heyetinin başında Yuhanna b. Masube el-Nasranî vardı. *Uyûn'l-Enbâ efi Tabakâtü'l-Etibbâ*, c. 1, s. 175.

iki devleti birbiriyle çarpıştırmak için suikastlar düzenlemeye çalışırlardı.

Bu dönemlerde Müslümanları Kur'an ve hadis-i şerife çağıran ve aralarındaki fitneleri ıslah için çalışan insanlar ortaya çıktı.

Gazalî önceleri bu tartışmaların dışında kalmış, felsefî mesleklerin ve kavgacı grupların ortaya çıkış sebeplerini anlamak için çalışmıştır.

Onun herhangi bir mesleğe girmemesi tenkitlere yol açmış, ancak kaleme aldığı eserlerle çağdaşları üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Farklı bilimlerdeki derinliği, delil getirmedeki maharetiyle felsefenin toplumda kazandığı otoriteyi sarsmıştı. Gerçi felsefeyle birlikte diğer bilimlerin de revaçtan düşmesi, bu konuda Gazalî'ye verilen payı tartışmalı hale getirmiştir.

Gazalî, felsefecilerin dalalete düştüklerini ileri sürmüş, vefatlarından binlerce yıl sonra Aristo ve Eflatun gibi felsefecilerin mesleklerine halkın davet edilmesini şiddetle eleştirmiştir. Cedel ve kelam ilimlerini bizzat yaşayan mesleklere karşı kullanmayı, vehmî ve farazi hasımlara karşı reddiye yazmakta kullanılan kelam ilminin zarar verdiğini göstermiştir.[58]

GAZALÎ DÖNEMİNİN HALİFELERİ

El-Kaim bi-Emrillah, Abdullah b. Kadir (hicri 422-467)
El-Muktedî bi-Allah, Abdülmelik b. Ahmed (ö. hicri 487)
El-Mustazhar bi-Allah, Ahmed b. Muktedî (ö. hicri 513)
Selçuk Türkleri himayesinde oldukları için siyasî hükümetleri bulunmazdı.

[58] Fahreddin kendi zamanından çok önemli bir misal vermektedir. "Şimdi Rusya'da İslam talebelerini dinsiz yapmak için en etkili yol, bugünkü mevcut fikir mezhepleriyle ilim ve fenlerini reddetmek için eski medreselerimizde okutulan kelam kitaplarını okutmaktır" demektedir.

GAZALÎ DÖNEMİNİN SELÇUKLU SULTANLARI

Alparslan b. Çağrı Bey b. Mikail (ö. hicri 465)
Melikşah b. Alparslan (ö. hicri 485)
Berkyaruk b. Melikşah (ö. hicri 498)
Muhammed b. Melikşah (ö. hicri 511)

GAZALÎ ZAMANININ ÂLİMLERİ

Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, Ebu'l-Hasan Vahidî (*Vasid, Basid* ve *el-Veciz* isimli eserlerin sahibi), Kadı Ebu Abdullah el-Beyzavî, Ebu'l-Mehasin Ruyanî, Ebu Zekeriya el-Hatib et-Tebrizî, Ebu'l-Kasım el-Harirî ve diğerleri Gazalî'nin çağdaşlarıdır.

Üstad şeyhleri arasında Ebu Hamid er-Râzikanî, İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî, Ebu'l-Hüseyin el-Maruzî ile diğerleri bulunur.

BAĞDAT'TAKİ NİZAMİYE MEDRESESİ

Selçuklu Sultanı Alparslan, oğlu Melikşah ve vezirleri Nizamülmülk tarafından tesis edilmişti. İnşasına 1065/457 Zilhicce'sinde başlanılmış, 1067/459 yılında tamamlanmıştı. Zilkade ayının 10. günü derse başlanıldı. İki katlı uzun bir plan üzerine inşa edilmişti. Büyük bir camisi vardı. Ayrıca mütalaa, müzakere, tedris, teneffüs ve yatmak için ayrı ayrı odaları vardı. Hocalar ve ziyaretçiler için özel yerler yapılmış, büyük bir hastane eklenmişti. 6000 talebeye aynı anda hizmet veren medresenin giderlerini karşılamak için Nizamülmülk tarafından büyük vakıflar kurulmuştu.

Asrın meşhur müfessirleri, fıkıh âlimleri, muhaddis ve edipleri bu medresede ders verdikleri gibi fen ilimleri için Hıristiyan, Yahudi, Mecusi ve Sabiî muallimlere de görev verilmişti. Nice asırlar devam eden bu medreseden bir zaman son-

ra taş üstünde taş ve vakıflarından nam u nişane kalmadı. Baki olan Allah'ı tesbih ederim!

GAZALİ'NİN EVLATLARI, GEÇİMİ, AHLAKI VE TABİATI

Gazali'nin Sitti Mina isimli kızından Abdullah isimli bir torunu olduğu bazı tarihlerde kayıtlıdır.

Bir kardeşinden miras yoluyla kalmış bir mülkün geliriyle geçinir, başkalarının verdikleri hediyeleri kabul etmezdi.

Erkek kardeşi Ebu'l-Feth Ahmed Gazali, 520 yılında Kazvin şehrinde vefat etti.

İmam Gazali Nizamiye Medresesi'nde ders vermeyi bıraktıktan sonra meşhur *İhya* kitabını *Lübâbü'l-İhya* adıyla bir cilt halinde özetlemişti.[59]

Gazali'de büyük âlimlerde görülen asabi mizaç görülmez, sabırlı ve halim âlimlerden olduğu eserlerinde açıkça görülür. Ancak bu halim insan *Tehâfütü'l-Felâsife*'de dağ misali sebatlı ve kararlı bu âlimin düşmanlarına bahane olacak saldırgan bir dil kullanır. (Bu değerlendirme onun diğer eserlerinde kullandığı dile kıyasladır.)

Şayet *Tehâfüt*, *Kitabu'l-Erbaîn* ve *el-Mustasfâ* üslubunda yazılsa daha faydalı olurdu. Zira İbn Rüşd, Gazali'yi tenkit için yazdığı *Tehâfüt et-Tehâfüt*'te Gazali'yi ilminin ve delillerinin eksiklerinden değil, kullandığı ölçüsüz üslubun açıklarından yararlanarak tenkit etmiştir.

MESLEĞİ, MEZHEBİ, İBRETLİ SÖZLERİ

Gazali tasavvuf ehlidir ve bu mesleği övmekten geri kalmaz. Kendisi felsefe okurken şek ve şüpheler içinde kalıp sofestai olduğu ve tasavvuf sayesinde bu halden kurtulduğunu belirtir.

[59] *Lübâbü'l-İhya*, Hindistan'ın Aligra şehrinde Medrese-i Aliye-i İslamiye'yi kuran Seyyid Ahmed Han tarafından Ekberabad şehrinde ilk defa olarak tab edilmiştir.

Son yıllarında hadis ilmiyle meşgul olmaya başlamış, Buharî ve Müslim'i incelemeye başlamıştı. Ne var ki ömrü vefa etmedi. Kurtuluşun tasavvufta olduğunu ileri süren Gazalî, son eserlerinde bu terime çok az yer vermiş, Kitap ve Sünnet'e bağlılığı öne çıkarmıştır.

Son eserlerinden olan *Kıstâsu'l-Müstakîm*'de ehl-i İslam'ın birbiriyle muhalefet etmelerinin zararlarını beyan ederken bu hastalığın çaresinin yalnızca Kitabullah'a, Sünnet-i Resulullah'a ve selef-i salihinin yoluna sıkıca bağlanmakla mümkün olabileceğini tafsilatıyla anlatmaktadır.

İnsanların görüşlerini ve sözlerini bırak,
Resulullah'ın sözleri daha temiz ve daha açıktır

beytiyle ifade edilen mânâyı keskin bir şekilde vurgular.

İtikatta Eş'arî mezhebinden olan İmam Gazalî füruatta İmam Şafiî'yi taklit etmiştir. Bu durumu şu beyitli ifade eder.

Yolların en hayırlı ve kadri yücesi,
İmam Şafiî'nin verdiği haberlerdir.
Onun yolunu seçtim ve sözlerini söyledim,
Kıyamet gününde kendime şefaatçi seçtim.

Asrının benzersiz âlimi olan Gazalî'nin hocası İmamü'l-Harameyn'in "Kendisi müçtehit olmayanların İmam Şafiî'nin yolunu seçmeleri vaciptir" dediği rivayet edilir.[60] Bu sözdeki mübalağa açık olmakla birlikte, "Gazalî Şafiî idi, Tahavî Hanefî idi, İbn Arabî Malikî idi" gibi sözlerden murad bu tür müçtehit âlimlerin adı geçen imamları taklit ettikleri değil yaptıkları içtihatlar bu imamların görüşüne uymaktaydı şeklinde anlaşılmalıdır.

Gazalî, ehl-i İslam'ın büyük bir kısmı tarafından dinî anlayışı ıslah eden âlimlerden biri olarak kabul edilmiştir. "Her yüz

[60] *Tabakâtü'ş-Şâfiyeti'l-Kübrâ*, c. 1, s. 185

yılın başında Allah tarafından dinî anlayışı yenilemek için gönderileceği" vaat edilen âlimler arasında sayılmıştır. Bu inanca göre Hicrî 5. asrın müceddidi İmam Gazalî olmuş olur.[61]

Gazalî'nin şiir söylediği varsa da birkaç beyiti geçmez. Gazalî kendi döneminde tartışılan sema' konusunu son derece tutarlı tahlillerle ele almış ve haram demenin caiz olmadığını belirtmiştir. Esas olarak sema' helal olmakla birlikte ona geçici haram unsurlar ilave etmekle haram hale gelmesi mümkündür.

Gazalî'nin sözleri ibretli, kullandığı dil fasihtir. Cümle kurmada ondan daha beliğ ve fasih insan olsa da Gazalî'nin sözlerindeki tesir onlarda görülmez.

"Söz eğer kalpten söylenilmez ise kalplere girmez" hikmetinin hükmüne göre Gazalî kalpten konuşan bir âlimdir.

Güzel sözlerinden örnekler:

"İlmi Allah Teâlâ'dan başkası için tahsil etmiştin, fakat ilmin kendisi Allah'tan başkası için olmayı kabul etmedi."

"Kıskananı olmayan adam hakirdir, ehemmiyet verme!"

Bakır işleme kalemliğinin Mısır müzesinde korunmakta olduğu rivayet edilmektedir.

GAZALÎ'YE VEFASIZLIK

Gazalî'nin etrafında genel bir vefasızlık halkası vardır. Sözgelimi vefatı İslam âlemini etkilememiş, ardından âdet olduğu şekilde mersiyeler yazılıp ağıtlar yakılmamıştır. Onun eserlerinden istifade edenler bunu hep gizleyegelmiştir. Kazan bölgesinde birçok eseri tercüme edilip basılmasına rağmen hiçbir eseri medreselerde ders kitabı olarak okutulmamıştır.

[61] Tacüddin es-Sübkî müceddidleri saydığı bir kasidesinde; *"Ve'l-hamis hayru'l-İmam Muhammed / Hüve Hüccetü'l-İslam dune tereddüt"* demektedir. Eserlerine, *el-Munkızu mine'd-Dalâl* gibi isimler seçmesi kendisinin de böyle bir beklentisi olduğu düşüncesini vermektedir.

Medresede okutulan *Akâid-i Nesefiye, Umdetü'l-Akâid, Taftazânî* ve *Divanî Şerhleri* Gazali'den alıntı ve intihal edilmiş olmalarına rağmen, bunları kabul edip okuyan medrese ehli, bu eserlerin orijinali olan Gazali'nin kitaplarını adeta ambargo uygulamışlardır.[62]

ESERLERİ

Gazalî çok yazan müelliflerin başında gelir. Fıkıh, tevhit, münazara, kelam ve ahlak konularında eserler vermiştir. Çok yazan müelliflerin eserleri genelde ilmî-edebî açıdan değerleri noksan olmasına rağmen Gazalî bu hükmün dışındadır. Eserlerinin her biri ehlince değerli ve kıymetli bulunmuştur. Daha az eser vermiş olması durumunda eserlerinin çok daha beliğ ve değerli olmuş olacağı beklenen bir durumdur.

Eserlerinin çoğu kaybolmasına rağmen gerek Avrupa ve gerekse İslam âleminin kütüphanelerinde 70 kadar eserinin varlığı keşfedilmiştir.

Bunlardan bazıları:

1. *el-Ecvibetü'l-Gazâliyye fi Mesâili'l-Uhreviye.* 1302 yılında Mısır'da tab edilmiştir.

2. *İhya-u Ulumiddîn.* Bulak ve Kahire matbaalarında 4 cilt halinde tab olunmuştur. Muhammed Mazhar'ın hazırladığı Leknev'de yapılan baskısı usul açısından daha değerlidir. Hindli âlim Muhyiddin Abdülkadir el-Baalevî,[63] *Târîfü'l-İhya bi Fezâili'l-İhya* adıyla bir eser yazmıştır. Seyyid Murtaza Zebidî, *İthafu's-Saadeti'l-Muttakîn* adıyla 13 cilt tutarında bir şerh yazmış, Fas ve Kahire'de tab ettirmiştir.[64] Ayrıca Oxford

[52] Osmanlı sahası yazmalarında Gazali'nin eserleri üzerine yapılmış çalışmaların son derece az olması yazarın tespitlerini doğrulamaktadır. (r.b.)

[53] Hindistan'da Ahmedâbad şehrinde 1038'de vefat etti. Ba-alevî, Aleviliğe mensup demektir. Hadramut halkı nispet eki olarak ba eki kullanır.

[54] Seyyid Murtaza bu şerhini 1201'de tamamlamıştır. *Acaibü'l-Âsar* isimli eserde Mağrip Sultanı Mevla Muhammed'in kendisine "Şerh yazıp ömrünü zayi ettin" dediği kayıtlıdır. c. 2, s. 203.

Kütüphanesi'nde *Ruhu'l-İhya* isimli İbn Yunus'a ait bir yazma vardır. İstanbul'da, Süleyman Tevfik, *İhya*'yı Türkçe'ye çevirerek Asadoryan Matbaası'nda bastırmıştır.

3. *İktisad fi'l-İtikad*. 115 sayfa olarak Mısır'da basılmıştır.

4. *Eyyühe'l-Veled*. Hammer tarafından Viyana'da Almanca baskısı yapılmıştır. Kazan'da Türkçesi yayınlanmıştır.

5. *Bidâyetü'l-Hidâye*. Üzerine pekçok şerhler yapılmıştır.

6. *Tehâfütü'l-Felâsife*. Meşhur eserlerinin başında gelir. Birçok defa basılmış, İbranice'ye çevrilmiştir.

7. *Dürretü'l-Fahire fi Keşf-i Ulûmi'l-Âhire*. Fransızca ve Türkçe baskıları yapılmıştır.

8. *el-Mustaşfâ*. Usul-ü fıkha dairdir. Hicri 503 yılı 6 Muharrem'inde tamamladığı kaydı vardır. 1322 Bulak baskısı mevcuttur.

9. *Makâsıdu'l-Felâsife*. Felsefeye ait bu eser müsteşrik Biyer tarafından Leydin'de yayınlanmıştır. Latince tercümesi 1506'da Venedik'te basılmıştır.

10. *el-Munkizu mine'd-Dalâl*. Nişabur'da yazılmıştır. Avrupa kütüphanelerinde birçok yazma nüshası mevcuttur. 1842'de Paris'te basılmıştır. 1877'de Jurnal Asyatik'te tefrika edilmiştir.

11. *el-Veciz*. 70 kadar şerh yazıldığı rivayet edilir. Mısır'da basılmıştır.

12. *Yâkûtu't-Te'vîl fi Tefsîri't-Tenzîl*. Farsça lisanında 30 ciltlik bir tefsir olduğu rivayet edilir. (Rızaeddin eseri görmemiş, işittiklerini ihtiyatla karşılamıştır.)

ZÜHDÜ, TASAVVUFU VE EDEBÎ ŞECAATİ

Fakir bir aile çocuğu olan Gazalî çileli geçen uzun bir mücadeleden sonra devrinin en büyük ilim mevkisi sayılan Nizamiye Medresesi müderrisliğine kadar yükseldikten sonra, bütün şöhretini, mansıbını terk ederek tasavvuf ve zühd hayatını tercih etti ve bu tercih üzerine ruhunu teslim etti.

İmam Gazali'yi Nizamiye Medresesi'nde, üzeri sırmalı 400 âlime aynı anda ders verirken görmüş olan Ebubekir b. Arabî, bir gün onu üstünde yamalı gömleği, bir elinde ibriği, öbür elinde asası ile çölde yaya giderken görmüş. "Ey İmam! Bağdat'ta Nizamiye'de ders verdiğin günler bundan daha güzel değil miydi?" diye sormuştu.

Gazali asıl bahtiyarlığın bu hali olduğunu ifade eden;

Ben hevayı terk ettim gecelerde,
Uzlet yerimde mutluyum şimdi.
İlk menzilde sevgiliyle buluşmak için sözleştim.
Şevkler beni çağırdığında, bir dakika!
İstediğin menzil buysa ağır ol, in!
Ben onlara çok ince ipler eğirdim.
Fakat güzel dokunmuş bir bez bulamadım,
Ve tezgahı kırdım!

mealinde şiirler söyleyerek yoluna devam etmiştir.

Sözleriyle dünyayı terk etmeyi öğütleyen pekçok insan bulunur. Fakat sözüyle amelini birleştiren insan bulmak zordur. Gazali genç yaşında, vezirlerin ve padişahların bile nadiren yakaladığı bir şöhret ve reislik lezzetini niçin terk etmiştir?

O bu durumu şüpheyle karşılayan bir muhatabına şu cevabı verir:

"Ey kardeşim, Allah-u Teâlâ size yardım etsin! Hak sözünü dinleyip mânâsıyla amel etmeye muvaffak etsin! Suallerine cevap vermek mecburiyetinde kaldım.

Halkın din ve millet hakkındaki kavgaları, aynı dine mensup olan mezheplerin birbirine muhalefetleri derin bir deniz gibi çok adamları yutmuştur. Bunlardan bazılarına Allah bir kurtuluş yolu ihsan etmiştir.

Her mezhep sahibi sadece kendini ehl-i necat zanneder. Ben bu yolların her birini inceledim, girip çıktım. Şimdi yaşım 50 oldu. Hakkı batıldan ayırt edebilmek gayesiyle Batıniye tai-

fesinden Zahiri'ye kadar en küçük ayrıntılarına kadar cesaretle inceledim, esrarlarına vakıf oldum. Feylesofların derslerini, kelamcıların tartışmalarını dinledim.

Sofiler arasında, abid ve zahidlerin mesleklerine ait sırları öğrenmek için bütün gücümü sarf ettim. Hatta onları o yola düşürenin ne olduğunu anlamak için zındıklara yoldaş oldum. Özetle herşeyin esasını, sırrını anlamak, beni tam istila etmişti. Bu hal geçici değildi, benim tabiatıma Allah tarafından konulmuştu, kendi iradem yoktu.

'Her doğan, İslam fıtratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hıristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar' hadisinden anlaşıldığı kadarıyla insanların dinleri taklit üzerinedir. Ben taklit olarak kazandığım bütün itikatlarımı terk ettim. Rivayet yollu aldığım fikirlerden sıyrılıp çıktım. Anne, baba, şeyh, üstadlardan taklit yoluyla aldığım fikirleri terk ettim. Asıl fıtrî ve hak olan itikadı, ilmin kendisini istemek, herşeyin hakikatini öğrenmek için ciddi çalışmaya karar verdim.

Bu çalışmalarım bana gösterdi ki: 'İlim asla hata ihtimali bulunmayan ve akıl ile tabiri mümkün olmayan birşeydir. Başka bir ifadeyle aksine bir imkân ve ihtimal olmayan bir inkişaftan ibarettir.'

Mesela bildiğin birşeyin aksini iddia eden bir kişi davasını ispat etmek için elindeki değneği ejderha ve elindeki taşı altın yaptığında senin gönlüne bir şüphe gelse o bildiğin şey ilim değildir.

'Ben on sayısını bir sayısından çoktur' diye biliyorum. Biri çıkıp dese ki 'Böyle bilmek yanlıştır, bunun yanlış olduğunu ispat etmek için bak elimdeki asayı ejderhaya çeviriyorum, şu yerde yatan taşı altına çeviriyorum' dese ve aynen öyle de yapsa gözümle görsem, yine de benim on sayısının birden büyük olduğuna dair zerre kadar şüphem olmaz. Bu adamın yalancı olduğunu yakinen bilirim, ilmime bir şüphe gelmez. Ancak adamın gösterdiği mahareti taaccüp etmek başka meseledir.

İşte hangi konu olursa olsun söylediğim şey bu mertebeye ulaşmamış ise o ilim değildir.

Bu açıdan ben kendi ilmimi teftiş ettiğimde gördüm ki zaruriyat ve duyu organlarıyla bilinen bazı şeylerin dışında şüpheden uzak hiçbir ilim bulamadım.

Şüpheden uzak—yakinî—ilim ancak zaruriyat ve hissiyat ile (duyu organları ile) elde edilebilir. Bu ilimleri sağlam bir şekilde elde etmek gerektir diye ciddi bir şekilde araştırmaya başladım. Üzüntüyle belirtmeliyim ki, duyu organlarıyla elde ettiğim ilimlerde de şüphe ihtimali bütünüyle uzak değildi.

Duyu organlarını en güçlüsü göz olduğu halde tecrübeler gösterdi ki göze itimat etmek caiz değildir. Göz, gölgenin durduğuna, hiç hareket etmediğine hüküm verir. Hâlbuki bir müddet tecrübeden sonra, gölgenin hareket ettiği anlaşılır. Yine göz, yıldızları bir altın lira büyüklüğünde görür. Hâlbuki matematik ilmine göre yıldızlar çok büyüktür.

Duyu organlarıyla elde edilen ilimlere itimat edilemeyeceğini anladıktan sonra 'Birşey kadim de hadis de olmaz, nefiy ile ispat bir yerde bulunmaz, on sayısı üçten çoktur' gibi akılla elde edilen bilgilere baktım, hissî bilgilerin akılla ölçüldüğünde yanlışlığı görüldüğü gibi bunların da yanlış olabileceğini gösteren ikinci bir yolun bulunabileceği hatırıma geldi. Şüphelendim! İnsanın rüyada gördüklerini gerçek sanıp uyandığında herşeyin kaybolması gibi akıl ile varlığına inadımız hakikatlerin bir rüyadan ibaret olma, etrafımızda bulunan âlemin bir hayal olma ihtimali vardı. İki ay kadar bir sofestaî gibi durdum.[65]

Öte yandan şeytan, 'Bu düşünceler gelir geçer, makamını mansıbını bırakma, fırsatı ganimet bil, elinden kaçırma' gibi telkinlerde bulunmaktaydı. Gönül ise, 'Bütün ilmin riyadır.

[65] Varlık âlemini bir hayalden ibaret sayan ayak takımı kimseler. Yunan feylesofu Birhoni'nin kurduğu felsefe ekolü, "İnsan için hüküm vermek gerekmez! Varlığı veya yokluğu ispat etmek için çabalamak lazım değildir" derler.

Önünde bir yolculuk var. Ne zaman biteceğini bilmiyorsun, yarın yolun sonuna gelebilirsin' diyordu. Bu mücadele altı ay kadar sürdü. Sonunda dilim tutulmaya başladı. Gücüm kuvvetim bitti, tabipler devasından aciz kaldılar. Gönlümde ehil ve evlat muhabbeti bitti. Sonunda Mekke'ye gitmek niyeti ile Bağdat'tan yola çıktım.

Bağdat'ta Nizamiye müderrisi olmayı gözünde büyüten Bağdat âlimleri benimle alay ettiler. Bir kısmı hükümet adamlarının beni sürgün ettiklerini söyledi, yakınlarım işlerime geri dönmem için nasihatler etti. Bu hareketimin ehl-i İslam için bir musibet olduğunu dile getirdiler.

Bu halde bütün rütbelerimi, evimi, evladımı terk ettim, Şam'a gelip mescide yerleştim, bütün vaktimi kendi ahlakımı düzeltmeye, gönlümü saflaştırmaya çalıştım. Sora hac farzını eda etmek Kâinatın Efendisi'ni ziyaret etmek gönlüme düştü. Mekke, Medine'ye gittim. Dönüşte bir hal oldu ya da ev halkının duaları beni memleketime cezbetti. Halvet ile ehil ve iyalimin ihtiyaçlarını görme arasında gönlüm gitti geldi. Böylece on yıl geçirdim, çok haller oldu.

Sofilerin mesleklerini Allah'a ulaşmada güzel bir yol olarak gördüm, ahlaklarını beğendim. Hal ve tavırlarının nübüvvet kandilinden nurlandığını anladım. Evet nübüvvet kandilinden daha parlak bir kandil yoktur. ..."[66]

Gazalî'nin kendi ifadelerinden aktarılan bu satırlar onun tasavvuf anlayışını da ortaya koyar. Hiçbir bilgide taklit seviyesinde kalmamak, inat, kıskançlık, ihtilaf, cedel ve münazaradan uzak durmak, gönlünü dünya sevgisinden uzaklaştırmaktır.

GAZALÎ'NİN İLİM ANLAYIŞI

Gazalî Batı dünyasında hâlâ önemli pedagoglar arasında sayıl-

[66] Bu kısım özetlenerek alınmıştır. (e.b.)

maktadır. Çocuk eğitimi için tavsiyeleri önemlidir.

"İlim kulların kalbini Allah'a yakınlaştıracak bir vasıtadır. Gönül fesad-ı ahlaktan ilim vasıtasıyla temizlenmelidir. Abdest olmadığı zaman namaz olmadığı gibi kalp temizlenmeden kalp ibadeti de düzgün olmaz.

Öğrencinin hocasına güvenmesi, ilim ehlinde gördüğü kusuru ilimden değil şahsın kendisinden bilmesi gerekir. İlimlerdeki tertip gözetilmelidir. Ders arasında oyun ile talebenin gönülleri rahatlandırılmalıdır.

Muallim, çocukların ahiret hayatını kurtarmak için gayret etmelidir. Onlara hakaret etmemeli, geçimi için muhtaç değilse Hz. Peygamber'in sünnetine uyarak ücret almamalıdır.

Bir fende yetişmiş bir muallimin diğer bir fenni kötülemesi gerekmez. Güzel temsillerle nasihat etmek, akıllarının almayacağı meselelere girip zihinleri karıştırmamak gerekir. Öğretmeninin davranışları güzel sözlerine uygun olmalıdır."

GAZALİ'NİN FELSEFESİ

Arap felsefesi, Aristo'nun skolastik felsefesine dayanır. Yunan felsefesiyle aralarında fazlaca bir ayrılık bulunmaz. Bacon'un ifadesine göre cedel ve safsataya dayanan bu felsefeden insanlık adına birşey beklenilmez. Arapların Yunan felsefesini tercüme ettikleri dönemde Yunanlılar tabiat kanunlarından habersizdiler. Felsefe, bir başkasının aklına tabi olarak değil fertlerin akıllarını özgürce kullanmalarına bağlıdır.

Gazali'yi değerlendirenlerden bir kısmı Gazali'nin yeni bir felsefe ortaya koymadığını, akıl ve cedel ilmindeki mahareti sayesinde felsefeyi eleştirdiğini ileri sürmüştür. Buna karşı çıkan başkaları Gazali'nin insan aklını bütün kayıtlardan kurtararak Cenab-ı Hakk'ın melekutunda her meselenin aslını araştırma, her bir sıfatın hakikatine ulaşma yolunda yeni bir felsefî metot ortaya koyduğunu ileri sürerler.

Tartışmalar bir yana Gazalî, tabiat felsefesine karşı savaş açmıştır. Ele aldığı üç konu vardır:

"Âlem ezelî ve ebedî olduğu için evveli ve ahiri yoktur.

Allah'ın ilmi cüz'î şeyleri ihata etmez.

Ölümden sonra dirilme, cisimlerin haşirde ihyası ve ceza ve mükâfat görme yoktur.

Tabiat olaylarına yine tabiat olayları sebep olur."

Gazalî, dördüncü maddede felsefecilerle aynı fikirdedir. Sözgelimi hesap ile husuf-küsufun sebebinin ve vaktinin hesaplanabildiğini, bu konuda yapılan çalışmaları ve yapılan keşifleri din adına reddetmenin İslamiyet'e zarar verdiğini belirtir. Bu bağlamda "Akıllı düşman akılsız dosttan daha hayırlıdır" dediği bilinmektedir.[67]

Gazalî eserlerinde tabiatçıların ilk üç maddede özetlenen fikirlerini ayrı ayrı ele alarak onları çürütmüştür. "Sebepler arasında telazum vardır, biri olduktan sonra diğerinin olması da lazım gelir" iddialarını eşyanın icadında irade-i ilahiyenin varlığını göstererek reddeder.

Gazalî'nin bir kısım eserlerinden yapılan alıntılarla, sözgelimi *Mişkâtü'l-Envâr*'da kalp hakkında "O melaikenin cevheri cinsinden aziz bir cevherdir. Madeninin aslı Hazret-i İlahiyedir. O mekândan gelmiştir, yine o mekâna dönecektir", "Mevcudat bütünüyle kudret nurundan bir gölge gibidir" vb. sözlerinden onun vahdetü'l-vücut akidesine bağlı olduğu ileri sürülmüştür. Ancak bu tür sözlerin bir itikattan ziyade mahlûkatın vücudunu vacip bir vücuda kıyasla söylediği bilinmektedir.

Kelam ilmini Kur'an ve hadisle ilgili olduğu ölçüde muteber saymaktadır. "Kur'an ve hadisten hariç olan ilm-i kelam ile

[67] Rızaeddin, "Gazalî'nin bütün eserlerini mizanın bir gözüne bu sözü diğer kefesine konsa bu sözü kıymetçe daha ağır gelir" diye değerlendirmektedir. Yaratılış kanunlarının keşfi ve gök bilimlerinin ilerlemesiyle pekçok ilim keşfedildiği halde "Eski kitaplardan hâlâ dünyanın öküz ve balığın sırtında olduğunu" okutmak İslamiyet'e bir cinayettir.

felsefe, ya ayıplanan cedel ve münazara ya da sözü uzatmaktan ibarettir" der.

Gazalî'nin tartışma konusu olan sözlerinden biri de *"leyse fi'l-imkâni ebdeu min mâ kâne"* sözüdür. Bir kısım insanlar tarafından eleştirilse de bu söz Yunan filozofu Herakles zamanından beri tekrar edilen bir düsturdur.

Gazalî, saadet-i ebediye yolunda ilerlemek için nefsin güzel ahlakla terbiyesi, Allah'tan gelecek manevî ilhamlara engel olacak, ilgi ve alakalardan gönlün tamamen temizlenmesini bir esas olarak benimsemiştir. Ona göre enbiya ve evliyadan hiçbiri ilimle ders almakla değil, dünyadan zühd ve tecerrütle bu makamları kazanmıştır. Bu düsturu *"tecrîdü'l-kalbi lillahi ve ihtikâru mâ sivâhu"* şeklinde özetlemiştir.

Gazalî'nin bu düsturu Mağripli feylesoflar İbn Bace[68] ve İbn Tufeyl[69] tarafından şiddetle eleştirilmiş, *Tedrîbü'l-Mütevahhid* isimli bir eser yazan İbn Bace, Allah'a iman ve saadet-i ebediyeye kavuşma için tefekküre sebep olan ilmin yeterli olacağını ileri sürmüştür. Bu iki feylesofun itirazları Endülüs Müslümanlarını Gazalî'nin eserlerinden soğutmuştur.

İmam Gazalî sufiye yoluna girmekle beraber, o hakikatte umranî bir âlimdir. *İhya* kitabı bu görüşün sayısız delilleriyle doludur. Fikrî mesleklerle, amelî hayatın gerçekleri arasındaki farkı gözden kaçırmamak gerekir.

GAZALÎ'Yİ TENKİT EDENLER

Gazalî gibi büyük bir âlimin tenkit edilmemesi beklenilen bir

[68] İbn Bace, meşhur bir şair ve feylesoftur. İbn Rüşd'ün üstadıdır. 533 yılında Fas şehrinde vefat etmiştir. Kendi asrında fasık olduğu, dalalete düştüğü ve hatta kâfir olduğu söylenmiştir. Cehalete ve taassuba kurban edilmiş, kendisine zehir verilmiştir. Öldüğü sırada 35 yaşında olduğu bilinmektedir.

[69] 494 yılında dünyaya gelmiş, Murvahhidin hükümdarları yanında yaşamış, Marakeş'te vefat etmiştir. Meşhur *Hayy b. Yakzan* isimli eserin sahibidir. Eser Latince'ye çevrilmiş, 1700 yılında Oxford'da basılmıştır.

durum değildir. Kendisinin çok sayıda batıl mezhebi ve dinsiz felsefeyi itibardan düşürmesi, resmî ulemayı samimiyet olgusuyla yüz yüze bırakması ve yolun sonunu çok katı bir tasavvuf yorumuna bağlaması tenkit oklarını üzerine çekmesine sebep olmuştur.

Endülüslü feylesof İbn Rüşd, Gazalî'nin felsefecileri eleştiren *Tehâfüt* isimli eserine cevap vermek gayesiyle Gazalî'nin vefatından sonra *Tehâfüt et-Tehâfüt* isimli bir eser yazmıştır. İbn Rüşd bu eserinde Gazalî'yi tamamen inkâr yoluna gitmiştir.

İmam Abdullah el-Malikî el-Mazrî,[70] "Gazalî'nin talebelerini dinledim" diyerek Gazalî'nin fıkıh usulü değil fıkıh bildiğini, felsefecilerin serbest tenkit hastalığının ona da bulaştığını ileri sürer. Kelamda derinleşmediğini ilave eder. Gazalî'nin İhvan-ı Safa'ya ait eserleri okumasını ayrıca tenkit eden el-Malikî, "İhvan-ı Safa halkı felsefeye teşvik etmiştir. Gazalî, İbn Sina'dan istifade etmişe benziyor. Tasavvufta kime dayandığını bilmiyorum. Hadis diye yaptığı nakillere itimat edilmez" şeklinde, eserlerini okumadığı halde onu hafife aldığını gösteren bir dil kullanmıştır.

Diğer bir Malikî âlimi İbn Velid el-Tartuşî benzer şeyler söyler, "Gazalî çok meslek değiştirdi, az kaldı dinden çıkmadı" sözüyle hafife alır. Ancak bu iki âlime Tacüddin es-Sebkî,[71] cevap vermiş, el-Marzî'nin mezhep taassubuyla hareket ettiğini, esasen Gazalî'nin eserlerini derinliğine anlamaktan aciz olduğunu ileri sürmüştür. Marzî, Gazalî'nin hocası İmamü'l-Harameyn'in eseri *el-Burhan*'a şerh yazmak istediği halde aciz kaldığını ima eden es-Sebkî'ye göre bu iki âlim, Gazalî'nin

[70] *Tabakâtü'ş-Şâfiyeti'l-Kübrâ*, c.4, s. 122. Maliki âlimlerinin meşhurlarındandır. Müslim'in *Sahih*'ine, *Kitâbu'l-Muallim bi-Fevâid-i Kitâb-i Müslim* isimli muteber ve makbul bir şerh yazmıştır. 83 yaşında 536 tarihinde vefat etmiştir. Gazalî'nin muasırlarındandır.

[71] Tarih âlimlerindendir, 771 tarihinde vefat etmiştir. *Tabakâtü'ş-Şâfiyeti'l-Kübrâ* isimli eserin yazarıdır.

eserlerinin Mağrip'e girmesini istemedikleri için aleyhte bir tavır takınmışlardır.

"İmam Gazalî kelam ilminde rasih âlimlerdendir" diyen es-Sebkî, zaman zaman İmam Hasan el-Eşarî'ye aykırı görüşler ileri süren Gazalî'nin Mağrip ulemasını karşısına aldığını belirtir. Gazalî'nin İbn Sina'yı tekfir ettiği halde el-Marzî'nin "Gazalî, İbn Sina'yı taklit ediyor" demesinin anlamsızlığına işaret eder. Gazalî'nin hadis âlimi olmadığını belirten es-Subkî, Gazalî'ye atfedilen mevzu hadislerin yalnızca Gazalî'nin suçu olmadığını, bu hadisleri kitaplarına alan muhaddislerin bu hatayı işlediklerini ileri sürer. Gazalî'nin eserleri üzerinde yapılan araştırmaların mevzu hadislerin iddia edildiği gibi çok olmadığını ortaya koyduğunu belirtir.

Gazalî'ye yöneltilen tenkitler arasında, "Mantık bilmeyenin ilmine itimat edilmez" dediği; "Tabiatlarında istidlal kuvveti olmayan ve reislerini taklit eden Yahudi ve Nasraniler kıyamet gününde mazur tutulacaklar" dediği; haset hastalığından kurtulamadığı için İbn Sina gibi feylesofları eleştirdiği; kullandığı Arapça'nın hatalı olduğu, yeterince dil öğrenmediği; felsefede gark olup çıkmak istediği halde ondan çıkamadığı vardır. Bunlara gerekli cevaplar verilmiştir. Sözgelimi İbn Sebkî, Gazalî'nin bazı eserlerinde kullandığı dilin taklidine imkân görülmediğini belirtir.

GAZALÎ'Yİ TAKDİR EDENLER

Büyük bir âlimin kıskanç bazı meslektaşları tarafından tenkit edilmemesi, hemen hemen mümkün değildir. Buna mukabil geniş bir kesim ondan takdirle söz etmiş, eserlerine büyük bir değer vermiştir. Tenkit edenlerin sözlerine mukabil onu takdir edenler şöyle derler:

Tarihçi Tacüddin es-Sukî: "Gazalî, İslam düşmanlarının iftiralarına cevap verir; ki en muhtaç olunduğu vakit dünyaya

geldi, bütün ömrünü İslam dinine hizmet için geçirdi, bid'atleri söndürdü. Bu sebeple İslam dini zafer kazandı."

İbn Neccar Muhammed Muhibbiddin Ebu Abdullah b. Muhammed: "Gazalî genel olarak fıkıh âlimlerinin imamı, ittifakla İslam milletinin mürşidiydi. Zamanın müçtehidi, asrının en seçkini, şehrinin yegâne âlimiydi. İsim ve fazileti yaygın olduğu için halk umumen kendisine hürmet ederdi. Muhalifleri de ilminin kuvvetini bilirlerdi. Kemalatı dost ve düşmanları tarafından itiraf edildi."[72]

İslam geleneğinde cerh ve ta'dil ilimleri, hadis ravilerinin güvenilirliğini anlamak için icat edilmiştir. Bir ravi için "sika", "saduk", "hüccet", "âlim" ifadeleri onun adaleti için kullanılır, bunlara hürmet edilirdi. Bu lafızların aksi cerh için kullanılır, o zatın rivayetlerine itimat edilmezdi. Bunu dışında kimse kimseyi kötülemek için ağzına geleni söylemez, sünnetin tayin ettiği kurallar aşılmaz, gıybet ve iftiraya kapı açılmazdı.[73]

Şimdi İslam'ın koyduğu edep unutulduğu için övenler sevdiklerini Allah ve Peygamber'e ait sıfatlarla göklere çıkarırken, sevmediklerini en ağır itham ve iftiralarla yere batırmaya çalışmakta, bunun adını da İslam'a hizmet koymaktadırlar.

SON OLARAK

İmam Gazalî'nin cedel ilminde bir benzeri yoktur. "Dünyada hiçbir hakikat yoktur. Belki herşey fesahat ve belağata tabidir" denildiği tarzda Gazalî ele aldığı konuda yüksek bir idrak ve ihata ortaya koyar, birçok felsefî konuda muhataplarını bu istidatla ikna ederdi. Gazalî, hakikate ulaşmak için seçtiği tasavvuf yolunu tercih ederken kendini ikna eden gerekçeler üzerinde benzeri bir tahlil yapmamıştır. "Gazalî kendi hakkın-

[72] Bu zatın 30 ciltlik bir Bağdat tarihi vardır. 643 tarihinde vefat etmiştir.

[73] Cerh ve tadil konusunda ilk eseri yazan Ebu Said Yahya b. Said el-Kattan ve talebeleridir.

da burhan-ı cedelî ve burhan-ı mantikîlerden ziyade burhan-ı kalbîye tabi olmuştur."

O hadis âlimi olmasa da fıkıh usulünde üstadlığı tartışılmaz. Eserleri felsefe ve İslam kelamından imtizaç etmiş, kendisi ahlak ve zühdün timsal-i mücessemi olmakla İslam dünyasını süslemiş, varlığıyla iftihar edilen bir zat olmuştur.

Onun tasavvuf anlayışı İslam'ın özünü yaşamaktan ibaret olan gerçek tasavvuftur. Bu mânâda âlem-i İslam'da tasavvufu tenkit eden hiç kimse yoktur. Tenkit edenler tasavvuf adı altında İslam'ın özünden uzaklaşan anlayış ve uygulamaları tenkit etmektedir.

Gazalî zamanın en büyük ilim mevkiini işgal etmiştir. Nizamiye Medresesi başmüderrisi olmasına rağmen, bu şöhreti kendi arzusuyla terk edip fakir bir derviş olarak hayatına devam etmesi büyük bir olaydır. Bu kararı alırken yaşadığı zorlukları takdir etmek zordur. Onun büyüklüğü Nizamiye müderrisi olmasında değil bu kararı alabilmesinde gizli olmalıdır.

Yaşadığımız asırda ceberut rejimler tarafından uzun süre zindanlarda tutulanların kazandığı fazileti Gazalî kendi iradesiyle elde etmiştir. İnsanın hakiki değerinin rütbede, şöhrette, cah ve servette değil, meşakkat ve belalara karşı sabır içinde şükretmesinde gizli olduğunu aşikâr etmiştir.

Gazalî'nin hayatının bize verdiği ikinci ders, hakiki İslam ile gerçek bilim arasında bir aykırılığın bulunmadığı olmuştur. Zira o felsefe ilimlerinde asrının yegâne âlimi iken aynı zamanda İslamî ilimlerin ruhuna nüfuz etmiştir. Dini savunurken kullandığı silah, fen, ilim ve felsefedir.

İlim ile bilim arasında din ile felsefe ve fen arasında aykırılık tevehhüm edenler, hangi kesimden olursa olsun kendi anlayışlarını dinin ya da felsefenin yerine koyma yanlışı içindedirler. Onların görüşleri din ya da bilim yerine konulamaz.

Aynı asırda yaşayan ilim ve fazilet ehli, birbirlerini pek az vakit takdir ederler. Bu iş umumi bir âdet hükmünü almıştır.

Endülüslü müçtehit İbn Abdülber el-Kurtubî[74] *Câmiü Beyâni'l-İlm* isimli eserinde şöyle der: "Âlimlerin asırdaşı âlimler hakkında sözleriyle karşılaşan zat, zalal-i baid ve hüsran-ı mübinde kalır. Muasırların birbirleri hakkında olan sözlerine sahih bir hüküm nazarıyla bakmak caiz değildir. Adalet ve ilim doğrusunda inayeti sabit, mürüvvet ve teavün üzerinde yaşayıp hayrı şerrine galip, günah-ı kebire ile ibtilası bilinmeyen kimse hakkında bir delile dayanmayan söz kabul edilmez."[75]

Fazilet ehli nice âlim kendi asrında insanlardan eziyet görmüşlerdir. İzzeddin Abdüsselam asırdaşları tarafından tekfir edilmiştir. İmamü'l-Harameyn Nişabur'dan kovulmuştur. İrşad kürsüsüne çıkan oğluna zehir verilmiştir. Gazalî tekfir edilmiş, *İhya*'sı yakılmıştır. Hadis âlimi İmam Buharî kendi şehrinden çıkarılmıştır. İmam Serahsî hapsedilmiş, İmam Fahreddin Razî "Oğlun şöyle, hanımın böyle" diye tazyike uğramıştır. İmam Tirmizî tekfir edilip Tirmiz şehrinden çıkarılmıştır. Hindistan'da ehl-i İslam'ı kâfir esaretinden kurtarmak düşüncesiyle fen ve sanat tahsiline mahsus Medrese-i Âliye-i Mahsusa adıyla yeni bir medrese açan Ahmed Han hakkında rakipleri yapmadık iftira bırakmadılar. Mekke Medine'de aleyhine dua ettirdiler, fetvalar aldılar.

Buna göre hiçbir âlim hakkında muasırlarının aleyhte beyanlarına bakmamak gerekir. Bu durumda sadece eserlerinde yer alan ifadeler üzerinde durmak gerekir. Zira gerçek âlimler rakiplerine cevap vermeye kalksalar bütün vakitlerini buna ayırmak zorunda kalırlar. Ömür göz açıp kapayıncaya kadar kısa sürdüğü için, mânâsız ithamlarla vakit zayi etmek doğru olmaz.

Bu sözleri dostlara nasihat olsun diye yazdım. Kabul ederlerse bahtiyar olurum. Etmezlerse bu sözler kendime nasihat

[74] 463 tarihinde vefat etmiştir.

[75] *Câmiü Beyâni'l-İlm*, s. 195-203.

olsun. Kendim başkalarına kıyasla bu nasihatlere daha fazla fakir ve muhtacım.

Noksandan âri olmak sadece Allah Azze ve Celle'ye mahsustur![76]

[76] Rızaeddin bin Fahreddin, Orenburg 1909.